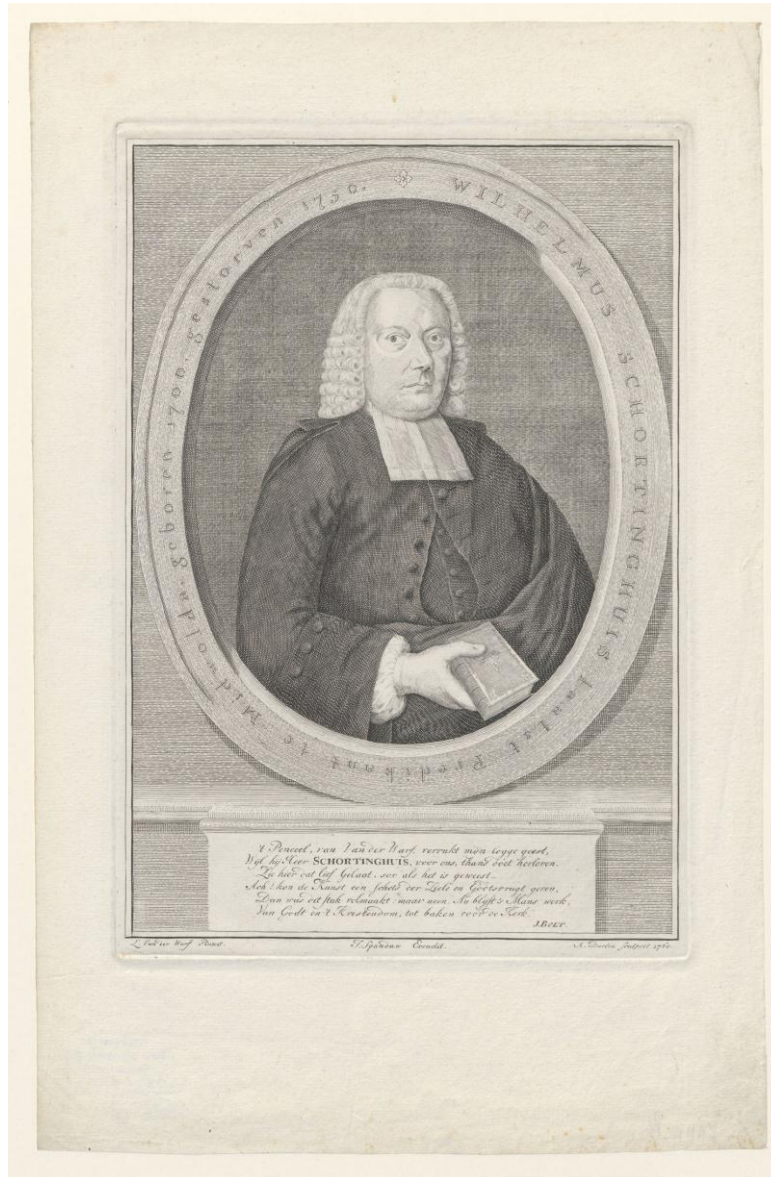

Gezangen voor onbekeerden

Over identiteitsvorming in de liederen van
Wilhelmus Schortinghuis (1700-1750)

MA thesis
Herma Pierik (3313506)
Docent: prof. dr. Els Stronks
juni 2012

Inhoudsopgave

Inleiding	3
1. Lieder van de Nadere Reformatie	12
2. Geestelijke classificatie	17
3. Schortinghuis' liederen voor onbekeerden	21
4. Vergelijking met de dichtbundels van Boddaert, Ilberi en Voet	30
<i>Pieter Boddaert</i>	30
<i>Alegunda Ilberi</i>	34
<i>Johannes Eusebius Voet</i>	39
5. Conclusie	44

Inleiding

De gemeente van de Oost-Friese plaats Weener maakt in 1724 herhaaldelijk mee dat hun nog jonge predikant met tranen in de ogen op de spreekstoel staat. In zijn preken trekt hij steeds deze conclusie:

(...) o gemeynte ik ben verloren, onbekeert, trouloos en helweerdig: en och gy sijt deselve!¹

Deze onbekeerde dominee is Wilhelmus Schortinghuis² (1700-1750), die gerekend wordt tot een van de achttiende-eeuwse vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie.³ Zijn gemeenteleden waren getuige van zijn geestelijke nood, maar hij maakte hen ook deelgenoot van zijn bekering die na enige tijd volgde. De overgang naar een leven als bekeerd mens had natuurlijk invloed op Schortinghuis. Het was ook een inspiratiebron voor zijn activiteiten als schrijver. Na zijn bekering schreef Schortinghuis in 1727 een eerste gezangenbundel die hij de titel *Geestelike Gesangen* gaf. Deze bundel was voor verschillende soorten mensen bedoeld, maar vooral voor onbekeerden. In deze scriptie zullen de gezangen voor onbekeerden uit de tweede en vijfde afdeling van dit liedboek centraal staan. Ik benader deze gezangen vanuit de vraag naar identiteitsvorming. Welke invloed kunnen deze liederen hebben uitgeoefend op het onbekeerde publiek dat Schortinghuis bij het schrijven voor ogen had? Ik geef in deze inleiding een aantal argumenten waarom de achttiende-eeuwse gezangen van Schortinghuis zich naar mijn mening heel goed lenen voor een dergelijke ‘moderne’ benadering. In de eerste plaats laat ik zien dat de aard van Schortinghuis’ werk met zich mee brengt dat de stap naar identiteitsvorming eigenlijk niet zo groot is. In de tweede plaats ga ik in op de grote rol die gelovige voorbeelden in de Nadere Reformatie en in de liederen van Schortinghuis speelden. Het kijken naar voorbeelden is van invloed op de identiteitsvorming zoals we nog zullen zien. Na deze toelichting op de keuze voor mijn onderzoeksvraag zal ik uiteenzetten welke opzet en aanpak ik heb gekozen om de vraag naar identiteitsvorming in Schortinghuis’ liederen te beantwoorden.

Om te kunnen begrijpen waarom Schortinghuis als dominee tot de ontdekking kwam dat hij nog onbekeerd was, ga ik nu eerst kort in op het gedachtegoed van de Nadere Reformatie en op Schortinghuis’ eigen positie binnen deze vroomheidsbeweging. De benaming ‘Nadere Reformatie’ wordt gebruikt voor een beweging binnen de Nederlandse

¹ Wilhelmus Schortinghuis, *Het Innige Christendom tot Overtuiging van Onbegenadigde, Bestiering en Opwekking van Begenadigde Zielen, In Desselvs Allerinnigste en Wesentlikste Deelen Gestaltelik en Bevindelik Voorgesteld In t’Zamenspraken. Door Wilhelmus Schortinghuis, Bedienaar des H. Euangeliums in Midwolda. De Tweede Druk met eenige vermeerderinge*, Groningen 1740, p. 88

² Voor een recente levensbeschrijving van Schortinghuis verwijs ik naar Dr. Roel A. Bosch, *Wilhelmus Schortinghuis. Een inleiding met kernteksten*, Kampen 2007, p. 13-15. De eerste biografie van Schortinghuis is een voor ons onbekende, die naar aanleiding van Schortinghuis’ overlijden een levensbeschrijving schreef in: *Maandelyke Uittreksels Of Boekzaal Der Geleerde Waerelt. December. 1750. Een-en-zevenstigste Deel*, Amsterdam 1750, p. 734-749.

³ Zie voor een begripsbepaling van de Nadere Reformatie: C. Graafland, W.J. op 't Hof, F.A. van Lieburg, ‘Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling’ in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 19 (1995), p. 105-184.

Gereformeerde kerk die actief streefde naar een doorwerking van de Reformatie in het persoonlijk leven, de kerk en de samenleving. De Nadere Reformatie is een (gereformeerd) piëtistische stroming.⁴ Het piëtisme benadrukt dat geloven een zaak van het hart is en bepleit levensheiliging. Men dient niet slechts met geloofswaarheden in te stemmen, maar het geloof moet persoonlijk ervaren én in de praktijk gebracht worden. Voor die persoonlijke ervaring wordt de term ‘bevindelijk’ gebruikt.⁵ Als middel om er achter te komen hoe het met het geestelijk leven gesteld is, wordt binnen het gereformeerd piëtisme het zelfonderzoek gebruikt. Het zelfonderzoek is enerzijds op gericht ongegronde gerustheid over het eigen zielenheil weg te nemen. Anderzijds heeft het zelfonderzoek tot doel te zoeken naar hoopgevende tekenen die bevestigen dat er een begin van het genadewerk van de Heere in iemands leven gevonden wordt. Bij Schortinghuis zien we een sterke focus op dit zelfonderzoek en het leidt bij hem tot gedetailleerde analyses van de staat waarin een ziel zich bevindt. De blik is bij Schortinghuis erg naar binnen gericht, betoogt Joel Beeke in zijn boek *The Quest for full Assurance*.⁶ Anders dan veel andere Nadere Reformatoren houdt Schortinghuis zich nauwelijks bezig met de kerstening van het publieke leven. Overigens staat hij hierin niet geheel alleen. Van deze verinnerlijking van het geloofsleven wordt gezegd dat zij kenmerkend is voor de ontwikkeling van de Nadere Reformatie in de achttiende eeuw. Het wordt verklaard door gevoelens van teleurstelling over het resultaat van de hervormingsbeweging.⁷

De overtuiging dat geloof persoonlijk doorleefd moet zijn en niet kan berusten op verstandelijke kennis verklaart Schortinghuis’ geestelijke crisis. Schortinghuis was dus niet onbekeerd in die zin dat hij ongelovig was en twijfelde aan de bijbelse waarheden, maar het geloof had zijn hart nog niet echt geraakt. Dit bracht hem tot de overtuiging dat hij bekeerd moest worden. Over Schortinghuis’ bekering weten we het nodige, omdat hij er zelf over geschreven heeft. Hij geeft in zijn boek *Het Innige Christendom* een beschrijving van de bekering van een predikant, waarvan onder andere door zijn eerste biograaf in het tijdschrift *Boekzaal* wordt aangenomen, dat het om een religieuze autobiografie gaat.^{8 9} Wilhelmus Schortinghuis stond aanvankelijk zeer kritisch ten opzichte van de piëtistische gelovigen, die ook wel spottend ‘fijnen’ werden genoemd. Ongeveer een jaar nadat hij dominee is geworden in Weener komt hierin echter

⁴ De term piëtisme had in de zeventiende en achttiende eeuw overigens veelal een negatieve klank voor de mensen die tegenwoordig tot deze stroming gerekend worden. Zie hiervoor: S.D. Post, *Pieter Boddaert en Rutger Schutte/ Piëtistische dichters in de achttiende eeuw. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren.*, Houten 1995, p. 11

⁵ *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 19 (1995), p. 16

⁶ Joel R. Beeke, *The Quest for full Assurance. The Legacy of Calvin and His Successors*, Edinburgh 1999, p. 300-301.

⁷ C. Graafland, ‘Kernen en contouren van de Nadere Reformatie’ in: *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, Den Haag 1986, p. 350 en Peter Schicketanz, *Der Pietismus von 1675 bis 1800*, Leipzig 2001, p. 33.

⁸ *Het Innige Christendom*, p. 84-91.

⁹ *Boekzaal der geleerde wereld*, jaargang 1750, p. 740. Er zijn uit de eerste helft van de achttiende eeuw meer piëtistische domineesbekeningen bekend, zie hiervoor Fred van Lieburg, ‘De Libanon blijft ruisen. Opwekkingen in Nederland in de gereformeerde traditie’ in: Joke Spaans (red.), *Een golf van beroering : de omstreden religieuze opwekking in Nederland in het midden van de achttiende eeuw*, Hilversum 2001, p. 27.

verandering. Zijn collega-predikant houdt hem een gedeelte uit Ezechiël 13, dat handelt over valse profeten, voor en dat brengt Schortinghuis tot inkeer. Schortinghuis belijdt vervolgens openlijk vanaf de kansel, dat hij gesproken heeft over geloofszaken, waar hij zelf nog geen deel aan heeft. Schortinghuis heeft het er moeilijk mee dat hij zijn gemeenteleden in de prediking juist van dit bevindelijke geloof heeft afgehouden en hij worstelt met zijn eigen onbekeerde staat. Na een periode van droefheid en inkeer komt het bij Schortinghuis tot een doorbraak. Hij, die zich slechts een christen in naam mocht noemen en niets dan verstandelijke kennis van geloofszaken had, mag zich nu rekenen tot Gods volk. De bekering van de dominee leidt ook tot een andere visie op zijn werk in de gemeente. Schortinghuis is van mening dat veel van zijn gemeenteleden ook slechts christen in naam zijn. In feite zijn ze nog onbekeerd. Hij ziet het voortaan als zijn taak hen hieraan te ‘ontdekken’ (hen hiervan bewust te maken) door middel van zijn prediking en geschreven werk.

Schortinghuis’ geschreven werk bestaat uit enkele boeken en twee gezangenbundels. Schortinghuis bereikte hiermee een lezerspubliek binnen én buiten zijn eigen gemeente, niet alleen aan het begin van de achttiende eeuw, maar ook nog lang daarna. Twee van zijn werken zijn zelfs nog vrij recent herdrukt. Het bekendst is zijn boek *Het Innige Christendom* (1740) dat een uitvoerige samenspraak tussen een geofende, een begenadigde, een kleingelovige en een onbegenadigde in het geloof bevat. Dit boek riep veel discussie en tegenstand op. Schortinghuis’ rechtzinnigheid in de leer werd op tal van punten in twijfel getrokken. Hij werd verdacht van onbijbelse mystieke neigingen. Zijn spreken over de bekend geworden ‘dierbare vijf nieten’ (‘ik wil niet. ik kan niet. ik weet niet. ik heb niet. en ik deuge niet’¹⁰) zou bovendien leiden tot passiviteit bij gelovigen.¹¹

De gezangenbundels die Schortinghuis al voor de verschijning van *Het Innige Christendom* had geschreven, trokken niet zo veel aandacht, maar werden wel veel gebruikt. Naast de bundel *Bevindelijke Gesangen* uit 1729 is dit de al genoemde bundel *Geestelike Gesangen* uit 1727. De volledige titel van dit liedboek is:

*Geestelijke Gezangen tot Ontdekkinge, Overtuiging, Bestiering en Opwekkinge van allerlei soort van Menschen, zoo Onbekeerden, als ook Bekeerden, alsmede eenige beknopte gezangen over de Voornaamste Goddelijke Waarheden. Waar achter nog gevoegd is een Lijk-gedicht over den Dood van den Eerw. Godz. Heer Sicco Tjaden, Opgesteld door Wilhelmus Schortinghuis, predikant te Weender.*¹²

Om duidelijk te maken waarom ik ervoor gekozen heb de liederen van Schortinghuis vanuit de identiteitsvorming te bekijken, belicht ik nu enkele aspecten van deze bundel. Om te beginnen kijk ik naar het doel dat Schortinghuis zichzelf stelt. In de 'Aansprake',

¹⁰ *Het Innige Christendom*, p. 349

¹¹ Zie voor de kritiek op *Het Innige Christendom* o.a. K. Exalto, ‘Wilhelmus Schortinghuis (1700-1750)’ in: *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers.*, Den Haag 1986, p. 251 – 256.

¹² In deze masterthesis maak ik gebruik van een gedigitaliseerde versie van de editie uit 1865: http://books.google.nl/books?id=m3ENAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=schortinghuis&hl=en&ei=bsUTpOxLibOovBsbAH&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&ved=0CDIQ6AEwAQ#v=onepage&q&f=false. Paginnummers tussen haakjes verwijzen naar deze editie.

het voorwoord, schrijft hij dat het doel van zijn liederen is: ‘onherborene en natuurlijke Naam-Christenen, van allerlei staat en gestalte, tot ontdekkinge en bestieringe te zijn’ (p. 6). Alhoewel in de titel duidelijk wordt dat de bundel liederen voor allerlei mensen bevat, geeft Schortinghuis hiermee aan dat hij de liederen voor de onbekeerden het belangrijkste vindt in het geheel. Dit hangt samen met het feit dat er, voor zover Schortinghuis weet, nog niet eerder liederen voor deze doelgroep zijn verschenen. Ondertussen beseft de dominee zelf ook dat zijn publiek zich niet graag tot de categorie ‘onbekeerd’ zal rekenen. De mensen worden ‘liever geflatteerd als ontdekt’ (p. 6). Toch hoopt Schortinghuis dat zijn liederen een middel zullen zijn waardoor de Heilige Geest mensen kan toebrengen tot het rijk van koning Jezus.

De mensen die Schortinghuis met zijn liederen op het oog heeft, het geïntendeerde publiek, kunnen zich in alle bevolkingslagen bevinden. Schortinghuis begint zijn inleiding met de aanhef ‘Waarde en Veelgeliefde Zangers en Zangeressen’ (p. 5), waarmee duidelijk wordt dat hij zowel mannen als vrouwen op het oog heeft. De titels van veel liederen maken duidelijk door wie of bij welke gelegenheid ze gezongen kunnen worden. In het eerste deel staan bijvoorbeeld liederen die voor of na het eten of bij het koffie- en theedrinken gezongen worden. Ook zijn er enkele liederen die voor of na publieke en particuliere oefeningen gezongen kunnen worden. Een paar voorbeelden van titels voor onbekeerden zijn: ‘Belijdenis en zuchtinge voor een onkundige om licht en genade’ en ‘Belijdenis en zucht van een verstandige om eene geheiligde kennis’ (lied 1 & 2 van de tweede afdeling). Wat opvalt is dat het vijfde deel twee liederen bevat die speciaal voor kinderen bedoeld zijn. De liederen zijn over het algemeen in de ik-vorm geschreven. Geloven is een persoonlijke zaak bij Schortinghuis.

We zagen hierboven al dat Schortinghuis in zijn liederen niet mensen van een bepaalde maatschappelijke groep aanspreekt. Het enige dat voor hem telt, is de staat waarin iemands ziel zich bevindt. Schortinghuis maakt wel verschil tussen zijn lezers, maar de scheidslijn bevindt zich tussen naamchristenen en ware gelovigen. Schortinghuis is van mening dat het van essentieel belang is dit geestelijk onderscheid tussen ware gelovigen en naamchristenen te maken. De aanwezigheid van wat Schortinghuis onbekeerden, naamchristenen, ‘wereldlingen’ of ‘natuurlingen’ noemt, tast de heiligheid van Gods kerk aan. In het inleidend gedicht van de *Geestelike Gesangen* (p. ***4) verwoordt hij zijn gedachten in een passage als volgt:

Wie zinkt niet in verwondering? als Hij beschouwt,
Hoe ’t Letterkundig Oog ’t geraamt voor ’t ligchaam houdt;
Hoe ’t Rein als onrein, ’t Doode leven, ’t Leven dood
Wordt aangezien, en hoe verbijsterd ’t Kinderbrood
Te greep aan ieder wordt geleid
Ja ’t Hemels gunst zelfs toegeleid.

Mensen die alleen verstandskennis van het geloof hebben (‘t Letterkundig Oog’) missen het juiste zicht op hoe de zaken er voor staan volgens Schortinghuis. Ze zien geestelijk doden voor levend aan en het genadebrood dat alleen voor Gods kinderen bedoeld is, wordt zomaar aan iedereen aangeboden. We zien hier ook een voorbeeld van het originele taalgebruik van Schortinghuis. Hij gebruikt de term ‘letterkundig’, maar geeft er

een eigen invulling aan. ‘Letterkundig’ betekent hier zoiets als: heeft alleen verstandelijke kennis en mist bevindelijke geloofskennis. Ook in *Het Innige Christendom* spreekt Schortinghuis op vergelijkbare wijze over onbekeerden.¹³

Schortinghuis heeft dit geestelijk onderscheid toegepast op de *Geestelike Gesangen* door zijn liederen in zeven delen onder te brengen. Voor ieder deel geeft hij in de ‘Aansprake’ nauwkeurig aan door wie de betreffende gezangen gezongen mogen worden (p. 8-16). Er staan liederen voor onbekeerden, ‘toestemmenden’, ‘overtuigden’ en bekeerden in de bundel. Iemand kan niet zomaar een lied op de lippen nemen, als dit niet past bij zijn geestelijke staat. De tweede soort liederen zijn uitsluitend voor onbekeerden bedoeld. Daarnaast mogen de vijfde en zevende soort liederen door zowel bekeerden als onbekeerden gezongen worden. Deze indeling volgens een classificatiemethode maakt de *Geestelike Gesangen* uniek. In een schema ziet het er als volgt uit:

Deel	Soort gezangen	Voor wie bestemd
1	Allerlei gezangen	Bekeerden + onbekeerden
2	Gezangen voor ongelovigen	Onbekeerden (‘onkundigen, zorgelozen, burgelijken, en die op valse gronden hun eeuwigen zielenwelstand durven wagen’)
3	Gezangen voor toestemmenden	Toestemmenden
4	Gezangen voor allerlei overtuigden	Overtuigden
5	Liederden voor onbekeerden biddende om allerlei geestelijke goederen	Onbekeerden + bekeerden
6	Gezangen voor bekeerden	Bekeerden
7	Gezangen over de voornaamste goddelijke waarheden	Bekeerden + onbekeerden

Het valt op dat Schortinghuis bij de liederen die exclusief voor onbekeerden bedoeld zijn nauwkeurig aanwijzingen geeft voor het gebruik ervan (p. 8-10). De liederen verschillen, afgezien van de inhoud, op een aantal punten van de andere liederen uit de bundel. Ieder lied uit het twee deel is opgebouwd uit twee delen: een belijdenis en een ‘zuchting’. Schortinghuis geeft hierbij aan dat hij de zangers zelf sprekend invoert in zijn liederen. In de belijdenis belijdt de zanger aan God wat de echte staat van zijn ziel is, namelijk dat hij nog onbekeerd is. In de ‘zuchting’ wordt vervolgens gebeden om de Geest van licht en genade. Schortinghuis hoopt dat de onbekeerde lezer of zanger tot de ontdekking komt dat de opgeschreven belijdenis en ‘zuchting’ op hemzelf van toepassing zijn en niet alleen op anderen. Ook heeft Schortinghuis bij de liederen uit het tweede deel bijbelteksten in de kantlijn geplaatst. De zielestaat van de ongelovige wordt volgens hem in het heilig woord van God opengelegd. Schortinghuis hoopt dat de bijbelteksten de

¹³ Vergelijk deze passage met *Het Innige Christendom*, p. 208-213, waar Schortinghuis over ‘letterkennis’ en ‘letterkundigen’ spreekt.

ongelovigen kunnen overreden. Zo kunnen ze een eerste belangrijke stap zetten in het proces van bekering, net zoals Ezechiël 13 voor hem zelf een belangrijke eye-opener was. We zien dus dat Schortinghuis zijn liederen zo inricht dat de onbekeerde lezer of zanger gedwongen wordt naar zichzelf te kijken en eigen hart en leven nauwkeurig te onderzoeken. Bovendien moet hij de eerst de vraag beantwoorden of de liederen uit de betreffende afdeling wel voor hem bestemd zijn. Schortinghuis stelt zijn publiek voor fundamentele vragen. De vraag naar identiteitsvorming sluit mijns inziens daarom goed aan bij wat Schortinghuis zelf doet in zijn liederen.

Hoewel de bekering een hoogstpersoonlijke zaak was, had het ook sociale aspecten. In de kringen van de Nadere Reformatie werden mensen aangemoedigd te letten op de voorbeelden van gelovigen die al gevorderd waren in het geestelijk leven. De opkomst van het genre van de bekeringsgeschiedenissen, waarin gelovigen verslag doen van de weg die de Heere met hen gaat, hangt daarmee samen. Deze geschiedenissen konden als een soort model fungeren voor anderen.¹⁴ Naast deze voorbeeldfunctie was het ook belangrijk geestelijke ervaringen met medegelovigen te delen. De ervaringen werden dan getoetst op hun echtheid en men kon elkaar bemoedigen. Dit gebeurde onder andere in de gezelschappen of conventikels.¹⁵ Zowel het jezelf vergelijken met voorbeelden als het delen van ervaringen werkt identiteitsvormend. Je zou kunnen zeggen dat men zich probeerde te conformeren aan de groepsidentiteit. Ook Schortinghuis moedigt de gelovigen aan op elkaar te letten en met elkaar te spreken. Zijn *Het Innige Christendom* kan worden gezien als een voorbeeld van pastorale zielzorg: de geoefende en begenadigde gelovige bekommeren zich om de kleingelovige en de onbegenadigde. De laatstgenoemden nemen op hun beurt een voorbeeld aan de geestelijk volwassen gelovigen.

Ook in de *Geestelike Gesangen* speelt de voorbeeldfunctie van andere gelovigen en het delen van ervaringen een rol. Dit komt vooral tot uiting bij de liederen in het vijfde deel die zowel door gelovigen als ongelovigen gezongen mogen worden. Schortinghuis waarschuwt in zijn inleiding dat de ongelovigen de liederen van de vijfde soort niet zomaar op zichzelf mogen toepassen, omdat ze voor ‘des Heeren heilig volk’ bestemd zijn. Ze mogen echter wel gezongen of gelezen worden ‘met droefheid ende eene heilige smerte, dat gij tot nog toe van die zalige voorregten der Heiligen verstoken zijt’ (p. 13). Deze liederen zijn voor de ongelovigen dus nog toekomstmuziek. Schortinghuis gebruikt hierbij het beeld van een tafel die gedekt is met allerlei voedsel voor de ziel. Het zien van dit geestelijk voedsel, dat de gelovigen al bezitten, moet bij de ongelovigen geestelijke honger en dorst oproepen. Deze liederen vervullen dus net als bekeringsgeschiedenissen een voorbeeldfunctie. Het leven van de gelovigen met alle bijbehorende rijkdommen wordt er in getoond aan de ongelovigen. De oproep om met elkaar te spreken over het geestelijk leven komt duidelijk naar voren in lied 13 uit het tweede deel (p. 51-53). Dit lied is bedoeld voor een ‘onherborene die zijn staat weigert open te leggen’. De ongelovige in dit lied belijdt dat hij eigenlijk niet wil spreken over wat er in zijn ziel leeft

¹⁴ Fred van Lieburg, 'Reformed Doctrine and pietist conversion. The historical interplay of theology, communication and experience' in: *Paradigms, poetics, and politics of conversion*, p. 135.

¹⁵ Fred van Lieburg, *Living for God. Eighteenth-Century Dutch Pietist Autobiography*, Lanham 2006, p. 78-79, 143.

en dat hij nog maar weinig goeds over God heeft gezegd. Soms sprak hij wel over zijn geestelijk leven, maar dat waren leugens. Het lied eindigt met een ‘zuchting’ waarin de wens uitgesproken wordt om eens samen met Gods volk te kunnen spreken over geestelijke zaken.

Als we bovenstaande gegevens over het doel van Schortinghuis’ liederen, zijn beoogde publiek, de structuur van zijn liederen en het gebruik van de geestelijke classificatiemethode bezien, wordt duidelijk dat de identiteitsvraag heel relevant is in Schortinghuis’ liederen voor onbekeerden. Alles in de bundel is gericht op zelfanalyse door de lezer en op een verandering die moet worden ingezet. Het is de bedoeling dat de liederen wat ‘doen’ met de zangers. Dat men in de kringen van de Nadere Reformatie mensen stimuleerde te letten op geestelijke voorbeelden en het gangbaar was geloofservaringen uit te wisselen, versterkt dit alles nog.

Het uiteindelijke doel van Schortinghuis is bekering van zijn onbekeerde publiek. Hij wil hen tot volgelingen van Jezus maken en is ervan overtuigd dat hier de tussenkomst van God zelf voor nodig is. Dat laatste is natuurlijk niet iets dat door de wetenschap onderzocht kan worden. Er is ook maar weinig informatie bekend dat Schortinghuis’ liederen daadwerkelijk een rol hebben gespeeld bij bekeringen.¹⁶ Wel kan door analyse duidelijk worden hoe de liederen de lezer of zanger proberen te ‘sturen’ om tot verandering te komen en dat is wat ik in deze scriptie zal proberen te doen. In dit onderzoek zal ik het verschijnsel ‘bekering’ daarom niet vanuit theologisch oogpunt benaderen. Ik vat bekering op als het proces waarbij iemand een nieuwe geestelijke identiteit ontwikkelt¹⁷ in overeenstemming met de door mij gekozen onderzoeksvraag. Ik kan me voorstellen dat het vragen oproept om bekering te ‘reduceren’ tot het ontwikkelen van een nieuwe identiteit. Juist in het denken van de Nadere Reformatie wordt bekering als een Godswerk gezien en wordt benadrukt dat de mens daar niets aan kan bijdragen. Het ontwikkelen van een nieuwe identiteit is iets wat op menselijk niveau plaatsvindt en lijkt daarmee niet te rijmen. Het is verhelderend om te zien dat Schortinghuis eigenlijk voor een zelfde soort dilemma stond. Hij geeft in zijn inleiding aan dat de bekering een werk van de Heilige Geest is zoals we al zagen. Toch heeft hij zelf als dichter goed nagedacht over de vormgeving van zijn verzen om zo zelf de best mogelijke bijdrage te leveren. Ook onder Schortinghuis’ publiek leeft de vraag in hoeverre zijzelf iets aan hun bekering kunnen bijdragen. Schortinghuis is hiervan op de hoogte, maar een louter afwachende houding is volgens hem geen optie. Hij brengt deze kwestie ter sprake in lied 14 van het tweede deel (‘Belijdenissen en zuchtingen van een onbekeerde misbruikende Gods besluiten tot zorgeloosheid’ op p. 54-56). Schortinghuis zegt hierin dat Gods raadsbesluiten geen excuus zijn om niet te geloven. De ongelovige moet werken om bekering en genade. Dat is zijn opdracht en niet om de raad van de Heere na te speuren. Het zesde couplet zegt:

¹⁶ Lieder van Schortinghuis worden genoemd in de bekeringsgeschiedenis van Geertje Pamans, zie hiervoor Els Stronks, *Stichten of Schitteren. De poëzie van zeventiende-eeuwse gereformeerde predikanten*, Houten 1996, p. 130.

¹⁷ Deze definitie is ontleend aan: Jan N. Bremmer (ed.), Wout J. van Bekkum (ed.) en Arie L. Molendijk (ed.), *Paradigms, Poetics and Politics of Conversion*, Leuven 2006, p. vii.

Leer mij dan, dat ik moet werken
Om bekeering' en genaad',
En niet om uw' Wijze raad
Na te speuren: Doet mij merken,
Wat mijn pligt is, niet wat gij
Doen zult, naar uw' Werking vrij.

Nu ik de inhoud en het doel van Schortinghuis' liederen hierboven al kort in deze termen beschreven en getypeerd heb, leg ik een verband met moderne theorieën rond de identiteitsvormende werking van literatuur en kunst. Om onder woorden te brengen hoe deze identiteitsvorming tot stand kan komen, maak ik gebruik van het instrumentarium dat kunsthistoricus Adams ontwikkeld heeft voor de identiteitsvormende werking van portretten.¹⁸ Adams gaat ervan uit dat identiteit niet iets statisch is, maar dat, door relaties met anderen en door allerlei ervaringen, iemands identiteit steeds verandert. Zij onderscheidt drie manieren waarop een portret de identiteit van een toeschouwer kan beïnvloeden: 'mirroring', 'idealization' en 'twinsip'. In liedboeken kan identiteitsvorming op vergelijkbare wijze tot stand komen. In boeken wordt eigenlijk geschilderd met woorden. Schortinghuis spreekt in zijn inleidend gedicht in dit verband over zijn motivatie om 'het snoed gebroed en slangen-zaad / Der Wereldlingen, af te malen naar hun' staat' (p. ***4). In het geval van geestelijke identiteitsvorming lijken woorden zelfs meer houvast te bieden dan alleen het beeld van een portret. Dat wordt duidelijk als we kijken naar het portret van Schortinghuis zoals afgedrukt op de titelpagina van deze scriptie. Dichter J. Bolt die het bijbehorende onderschrift maakte, is ervan overtuigd dat de kunst van de graveur niet in staat is iets van de godsvrucht van Schortinghuis over te brengen, maar dat Schortinghuis' werken dat wel kunnen:

't Penseel, van Van der Warf, verruikt mijn logge geest,
Wijl hij, Heer SCHORTINGHUIS, voor ons, thans doet herleven,
Zie hier dat lief Gelaat, soo als het is geweest..
Ach! kon de Kunst een schets der Ziele en Godtsvrugt geven,
Dan was dit Stuk volmaakt: maar neen! Nu blijft 's Mans werk,
Van Godt en 't Kristendom, tot baken voor de Kerk.

Als we de begrippen van Adams toepassen op de liedboeken zien we dat de term 'mirroring' overeenkomt met de spiegel die Schortinghuis zijn ongelovig publiek voorhoudt. Onder 'idealization' versta ik in dit verband het voorbeeld dat de liederen voor Gods kinderen geven. Zij bieden idealen waar de ongelovige naar kan streven. De term 'twinsip' tenslotte verwijst naar een voorbeeld waarmee verwantschap gevoeld dan worden.

Bouwend op dit theoretisch kader, stel ik als centrale vraag in dit onderzoek: welke mogelijkheden tot geestelijke identiteitsvorming bieden Schortinghuis' liederen aan ongelovigen? Ik ga daarvoor Schortinghuis' liederen op bovengenoemde aspecten analyseren. Deze analyse vormt de kern van mijn onderzoek en is te vinden in het derde hoofdstuk. In de komende hoofdstukken zal ik echter eerst ingaan op de rol die liederen speelden in de Nadere Reformatie en op het gebruik van het geestelijke

¹⁸ Ann Jensen Adams, *Public faces and private identities in seventeenth-century Holland : portraiture and the production of community*, Cambridge 2009, p. 259-271.

classificatiesysteem. In hoofdstuk 1 kijk ik onder andere naar de genres die gereformeerd piëtistische dichters beoefenden. Dit leert ons iets over het doel dat zij met hun dichtkunst hadden. De verwachtingen over de potentie van liederen waren groot. Men was ervan overtuigd dat liederen echt veranderingen in gang konden zetten. In het tweede hoofdstuk zal ik nader ingaan op de achtergronden van het geestelijk classificatiesysteem en op de uitwerking ervan bij Schortinghuis. Het classificatiesysteem hangt bij Schortinghuis nauw samen met het zelfonderzoek en speelt een belangrijke rol bij de identiteitsvormende werking van de liederen.

In het tweede deel van deze scriptie vergelijk ik – om tot een nog beter onderbouwd onderzoek te komen - Schortinghuis' aanpak in de liederen voor onbekeerden met het werk van drie andere dichters (Pieter Boddaert, Alegunda Ilberi en Johannes Eusebius Voet) uit de Nadere Reformatie. Post noemt in zijn studie over piëtistische dichters in de achttiende eeuw Schortinghuis samen met deze drie dichters als het over het geïntendeerde publiek gaat. De overeenkomst is dat ze zich alle vier in het voorwoord van hun bundel(s) tot doel stellen onbekeerden te bereiken.¹⁹ We zullen in het vierde hoofdstuk zien dat ze voor deze gezamenlijke doelstelling ieder een eigen uitwerking kiezen.

¹⁹ *Pieter Boddaert en Rutger Schutte*, p. 34.

1. Lieder en van de Nadere Reformatie

In dit hoofdstuk ga ik in op de vraag welke rol liederen speelden tijdens de Nadere Reformatie en welke plaats Schortinghuis' gezangen in het geheel innemen.

Het zingen van liederen moet in Nederland in de vroegmoderne periode een geliefd tijdverdrijf zijn geweest als we afgaan op de enorme aantallen liedboeken die hier zijn geproduceerd. Liedboeken waren er in allerlei soorten en maten. Vrijwel iedere groep in de samenleving werd voorzien van passende liederen. Natascha Veldhorst schrijft hierover in haar studie over het Nederlandse liedboek in de Gouden Eeuw:

Verder had vrijwel iedere groepering en elke gezindte haar eigen liedboekenproductie, afgestemd op de gewoonten, gebruiken en voorkeuren binnen die specifieke (geloofs)richting. Het lied was een ideaal middel om groepen samen te binden; een functie die muziek in uiteenlopende samenlevingen vaker heeft vervuld, zowel in tijden van oorlog als vrede. Het gezamenlijk zingen, en ook beluisteren van eigen repertoire kon de identiteit versterken. In het wereldlijke circuit gold die identiteitsbevestigende kracht destijds voor het genre van de lokale liedboeken. En voor de zangbundels van de verschillende religieuze denominaties gold zij misschien nog wel veel sterker.²⁰

Lieder en lijken dus zeer geschikt te zijn geweest om het eigen geluid te laten horen en verschillen met andere groepen te benadrukken. Toch vonden lieder en ook wel hun weg buiten de eigen kring. Een bekend voorbeeld hiervan zijn de lieder en van de remonstrantse dichter Camphuysen. Deze waren bij velen geliefd, ook bij de gereformeerden die het in theologisch opzicht niet met hem eens waren.²¹ Voor het ontstaan van gereformeerde religieuze poëzie was de, in 1634 gehouden, inaugurele rede van de Utrechtse hoogleraar Voetius een belangrijke stimulans. De vraag die hij in deze rede aan de orde stelde, was hoe men vroomheid verbinden moet met de wetenschap en hij verdedigde daarbij onder andere de stelling dat poëzie en geloof veel, zo niet alles, met elkaar te maken hebben.²²

Bij de gereformeerde gelovigen stond het zingen van berijmde psalmen op de eerste plaats. Daarnaast kende men al in de zestiende eeuw schriftuurlijke lieder en. De Nadere Reformatie gaf de aanzet voor het ontstaan van nieuwe geestelijke lieder en waarin het geloof en vooral ook de persoonlijke geloofsbeleving werd uitgezongen. Men was ervan overtuigd dat lieder en in staat waren in het hart van mensen door te dringen. De lieder en van de Nader Reformatie vormen een subgroep van het totaalaanbod van gereformeerde dichters. De grens is niet altijd duidelijk te trekken. De neerlandicus Steef Post noemt in zijn studie naar achttiende-eeuwse piëtistische dichtbundels de inhoud als belangrijkste

²⁰ Natascha Veldhorst, *Zingend door het leven. Het Nederlandse liedboek in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 2009, p. 21.

²¹ Els Stronks, 'Een stichtelijk offensief van dichtende dominees' in: *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*, Louis Peter Grijp (hoofred.), Amsterdam 2001, p. 303.

²² Karel Porteman en Mieke B. Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*, p. 460-461.

herkenningspunt. In de liederen wordt ‘de dynamische werkelijkheid van het leven des geloofs’ beschreven op een wijze waarin de bevindelijk gelovige zich herkent.²³ De dichter maakte daarbij gebruik van de tale Kanaäns, waardoor de liederen voor niet-ingewijden niet altijd even gemakkelijk te begrijpen zijn.²⁴ Daarnaast werd door deze dichters het gebruik van de mythologie afgewezen, maar dit laatste kenmerk is niet waterdicht. Ook niet-piëtistische dichters kozen er soms voor om geen mythologische verwijzingen te verwerken in hun verzen, merkt Post op. De al genoemde hoogleraar Voetius zag het werk van de klassieke dichters wel als een voorbeeld waar christelijke dichters veel van kunnen leren, al was ook hij van mening dat mythologie onverenigbaar is met religieuze poëzie.²⁵

De liederen van de Nadere Reformatie waren niet alleen een alternatief voor het zingen van wereldse liederen²⁶, maar de Nadere Reformators wilden met hun liederen ook echt de vroomheid bevorderen. Er werd met de liederen inhoud en vorm gegeven aan de dagelijkse godsdiensttoefening in de gezinnen en in de samenleving. Voor alle denkbare gelegenheden werden liederen gedicht. De liederen konden gezamenlijk gezongen worden, maar waren ook geschikt om door de individuele gelovige gelezen te worden bij wijze van meditatie.²⁷ Els Stronks typeert het streven van de Nadere Reformators als ‘een stichtelijk offensief van dichtende dominees’²⁸ en Karel Porteman en Mieke B. Smits-Veldt schrijven in hun literatuurgeschiedenis over ‘een wil tot cultuurtransformatie’.²⁹

De dichters van de Nadere Reformatie beoefenden verschillende genres.³⁰ In de eerste plaats verschenen er didactische gedichten, een logisch uitvloeisel van de beoogde cultuuromslag. Daarbij was er niet alleen aandacht voor kennisoverdracht maar, ook voor een heilige levenswandel. Een voorbeeld hiervan zijn de catechisatielieder die predikant Franciscus Ridderus schreef. De catechisatiebundel was bestemd voor gebruik in het gezin. Ouders konden de liederen zingen met hun kinderen en het dienstpersoneel. De met liederen uitgebreide editie van Ridderus’ bundel *Dagelijksche huys-catechisatie* werd vele malen herdrukt. Daarnaast ontstond onder invloed van de Engelse puriteinse auteur Joseph Hall de poëzie van de ‘invallen op voorvallen’. Hiermee worden gedichten bedoeld die naar aanleiding van een concreet voorval of alledaags verschijnsel geschreven worden. Uit deze voorvallen of verschijnselen wordt bij de invallenpoëzie een geestelijke les getrokken. Zo schrijft de dichter Jodocus van Lodenstein in het derde deel van zijn bundel *Uyt-spanningen* gedichten naar aanleiding van gemaakte reizen of zelfs naar aanleiding van het ontvangen van een appel. Voor de aanhangers van de Nadere Reformatie dienden alle aspecten van het leven geheiligd te worden. Het meest

²³ Pieter Boddaert en Rutger Schutte, p. 47.

²⁴ Annelies de Jeu, "‘t spoor der dichtersessen": netwerken en publicatiemogelijkheden van schrijvende vrouwen in de Republiek (1600-1750), Hilversum 2000, p. 62.

²⁵ *Stichten of schitteren*, p. 276-278.

²⁶ *Zingend door het leven*, p. 113.

²⁷ *Zingend door het leven*, p. 114.

²⁸ *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*, p. 303.

²⁹ *Een nieuw vaderland voor de muzen*, p. 658.

³⁰ Informatie over verschillende dichtgenres is ontleend aan *Een nieuw vaderland voor de muzen*, p. 660-673.

kenmerkende genre van de dichters van de Nadere Reformatie is echter de poëzie waarin de relatie tussen de ziel en God centraal staat: de zogenaamde ‘zielenzangen’ of ‘zielenzuchten’. In deze gezangen wisselen vreugdevolle ervaringen waarbij Gods nabijheid ervaren wordt en momenten waarin men zich van God verlaten voelt, elkaar af. Ook de liederen voor onbekeerden van Schortinghuis vallen onder dit genre.

Niet alleen in de zeventiende eeuw, maar ook tot ver in de achttiende eeuw verschenen er vele bundels van gereformeerd piëtistische signatuur.³¹ Onder deze bundels bevonden zich de bundels *Geestelike Gesangen* en *Bevindelike Gesangen* van Schortinghuis. Aan het begin van de achttiende eeuw verschenen er opvallend veel piëtistische bundels in het noorden des lands. Dit is echter niet zo vreemd als men beseft dat er in die dagen een godsdienstige opwekking plaats vond in Groningen. Het zingen van geestelijke liederen werd daarbij aangemoedigd. Namen die in dit verband genoemd moeten worden zijn die van predikant-dichter Johan Verschuur (1680-1737) en de Groninger dominee Leonardus Blom (ca. 1679-1721).³²

Als we kijken naar de genoemde genres die de dichters van de Nadere Reformatie beoefenden, valt op dat bij Schortinghuis van alle genoemde dichtsoorten wel voorbeelden zijn aan te wijzen in zijn bundel *Geestelike Gesangen*. De didactische liederen treffen we aan in de zevende afdeling. Dit betreft liederen die Schortinghuis schreef bij het catechisatieboekje van zijn collega Klugkist. Het gaat om 48 korte liederen waarbij een geloofswaarheid aanleiding is voor een lied. De liederen vormen echter geen catechismus op rijm: ook in deze liederen staat het bevindelijke element voorop. Schortinghuis geeft een eigen invulling aan het begrip catechisatielieder. Een voorbeeld is het lied bij hoofdstuk 6 dat handelt over de drie-eenheid van God (p. 191-192). Aan het woord in dit lied is een mens die nog geestelijk blind is. In de twee coupletten wordt geen uitleg over de leer van de drie-eenheid gegeven, maar het is een gebed van de ‘blinde’ dat de drie-enige God ook zijn Vader, Middelaar en Leidsman wil wezen:

1. Eenig en Drieëenig Koning!
Wonderlijk voor ons gezicht:
Vader, Zoon en Geest, uw' Woning'
Is in 't ontoegank'lijk licht:
Ieder stipje van uw' glans
Roept mij zondig stof om hooge,
Dat ik enkel blinde thans
Niet moet zien, maar slechts geloove.

2. Weest mijn Vader, Heer geprezen!
Jezu! weest mijn Middelaar,
Wilt ô Geest, mijn Leidsman wezen.
Hier, en Eeuwig ook hier naar:
Doe mij met verwondering
U beschouwen, ende roemen
Dat ik U voor alle ding

³¹ Pieter Boddaert en Rutger Schutte, p. 18.

³² Pieter Boddaert en Rutger Schutte, p. 26 en J. van Genderen, ‘Johan Verschuur (1680-1737)’ in: *De Nadere Reformatie en het gereformeerd Piëtisme*, T. Brienens ... [et al.], Den Haag 1989, p. 227-228.

Eeuwiglijk mag Heerlijk noemen.

De twee liederen die Schortinghuis dichtte naar aanleiding van het koffie- en theedrinken zijn voorbeelden van invallenpoëzie. Schortinghuis ziet de introductie van koffie en thee in eigen land als een zegen waarvoor men God dankbaar moet zijn. Bovendien maakt hij een toepassing, zoals in het zesde lied uit de eerste afdeling (p. 14-15). Van de aardse zegeningen gaat hij in het derde en vierde couplet over op een gebed om geestelijke dorst naar de gunst van de Heere. Ik citeer het eerste en vierde couplet, zodat duidelijk wordt hoe Schortinghuis dit aanpakt:

ô Jezu, Ach! wat Heerlijkheid
Hebt Gij in Oost en West bereid,
Door uw' Alwijze schikking!
Gij plant en plukt, door scheps'len magt
Het Heilzaam kruid, ons toegebragt,
Het ligchaam tot verkwikking':
ô Zong', elks tong',
Uwe Goedheid, voor die Zoetheid,
Die wij smaken,
In dees' scheps'len met vermaken.

(...)

Ach! Geeft ons nu te zamen dorst
Naar uwe Gunst, o Vrede Vorst!
Wilt d' Heil-fontein ontsluiten;
Ach! Laat de stromen van uw' Geest
Ons overstromen, dat wij meest
Uw' Lof regt heilig uiten.
Geeft stof, en Lof,
In ons' keelen, dat wij kweelen,
En u Loven
Hier, en Eeuwiglijk, hier boven.

De bundel *Bevindelijke Gesangen* kent ook voorbeelden van invallenpoëzie. Dagelijkse beslommeringen zoals opstaan, je wassen en aan het eind van de dag je uitkleden en naar bed gaan, zijn voor de dichter aanleiding om een geestelijk lied te schrijven. Ook is er weer een lied op het koffie- en theedrinken gemaakt: 'Is er ooit een DRANK te vinden, / Die ons tot verquikking is, / 't Is den THEE tot lafenis, / En dus moest ik billik in den / Angenamen THEE verstaan: Gy HEBT ALLES WEL GEDAAN'.³³

Verreweg de meeste liederen in de *Geestelike Gesangen* kunnen echter tot de 'zielenzangen' of 'zielenzuchten' gerekend worden. Een mooi voorbeeld hiervan is het eerste lied van de vierde afdeling, een lied waarin een overtuigde ziel in gesprek is met Jezus. In het eerste deel van het lied zijn per couplet afwisselend de ziel en Jezus aan het woord. De ziel verwondert zich over Jezus' mensenliefde en gewilligheid, maar voert ook

³³ Wilhelmus Schortinghuis, *Bevindelijke Gesangen Vertonende Een Uitverkoren Sondaar I. In syne Natuirstaat. II. An sig selfs Ontdekt. en III. Geheyligt. Opgesteld door Wilhelmus Schortinghuis Predikant te Weender*, Groningen 1729, lied XXVIII, zesde couplet, p. 125-127.

allerlei bezwaren aan. Jezus neemt deze bezwaren weg, zoals we bijvoorbeeld zien in het zeventiende en achttiende couplet (p. 88-89):

Ziele.

ô! ik vrees' als gij het leven
Aan mij, doode hond, woud' geven,
Dat het u maar baart berouw,
Wijl ik enkel ben ontrouw.
'k Zoud' ook Uw' genaad' verderven,
En het eindeloos verwerven,
Dat gij mij op dezen baan
Meer Van U liet henen gaan.

Jezus.

Neen: ô ziel, ik heb trouwloozen
Tot mijn erfvolk uitgekozen,
En een trouwloos oog en hert
Maak ik, dat het zuiver wert:
En zij zullen nooit verliezen
't Goed, dat ik haar doe verkiezen,
Want ik geef haar hert en hand,
Ring en Zegel, tot een pand.

Wat genrekeuze betreft, kunnen we constateren dat Schortinghuis niet afwijkt van dat wat collega-dichters deden. Het bijzondere aan de bundel *Geestelike Gesangen* is gelegen in het feit dat zijn bundel heeft ingedeeld op basis van de staat waarin de ziel van de zangers zich bevindt. Zo'n geestelijk classificatiesysteem was niet ongebruikelijk bij de Nadere Reformatoren in de achttiende eeuw zoals ik in het volgende hoofdstuk zal laten zien. Schortinghuis was wel uniek vanwege het feit dat hij het zo systematisch in een liedboek toepaste.

2. Geestelijke classificatie

Schortinghuis geeft in zijn voorwoord nauwkeurige aanwijzingen wie welke liederen uit de bundel *Geestelijke Gesangen* mag zingen. Hij deelt zijn publiek in op basis van een geestelijk classificatiemodel. Op moderne lezers komt dit hoogstwaarschijnlijk eigenaardig over, maar voor lezers uit Schortinghuis' eigen tijd zal een dergelijke indeling veel herkenbaarder zijn geweest. Het maken van geestelijk onderscheid is een verschijnsel dat zowel kenmerkend is voor de Engelse puriteinen als voor de Nadere Reformatoren. Aangenomen wordt dat het ontleden van zielsbelevingen vooral door vertaalde puriteinse geschriften ingang heeft gevonden in Nederlandse bevindelijke kringen. Uiteindelijk gaat het, zij het in aangepaste vorm, terug op de gevoelsmatige vroomheid en zelfbespiegeling van de Middeleeuwse mystiek.³⁴

De gedachte die aan deze indeling ten grondslag ligt, is dat een bekering verschillende (opeenvolgende) stadia kent. De bekeringsweg wordt wel voorgesteld als een trap met verschillende treden of een trein die verschillende stations aandoet.³⁵ Theologisch gezien kent een bekering daarom ook diverse aspecten. Daarbij horen termen als uitverkiezing, roeping, wedergeboorte, rechtvaardigmaking en heiliging. Ze vormen samen de orde van het heil. In het denken van reformator Calvijn is er nog geen sprake van een theologisch systeem waarin de heilsorde vastligt.³⁶ We zien echter dat deze theologische gedachten over het heil in de tijd na de reformatie steeds meer gevangen werden in een schema of systeem.³⁷ Daar kwam bij dat de mensen van de Nadere Reformatie kritisch stonden tegenover de volkskerk, alhoewel ze in vrijwel alle gevallen wel binnen de kerkmuren bleven.³⁸ Hun ideaal was de kerk als een gemeenschap van heiligen, maar in de praktijk ontmoette men in de kerk veel geestelijke lauwheid gecombineerd met een slordige levenswandel. Niet alle kerkmensen waren dus even heilig. Dit alles had gevolgen voor de geloofsbeleving. Mensen in bevindelijke kringen gingen zich intensief bezig houden met het verschil tussen bekeerde en onbekeerde mensen en met de belangrijke vraag welke positie ze zelf innamen op de geestelijke ladder.

Deze vraag werd gestimuleerd doordat in de prediking en in theologische werken kenmerken werden genoemd van het ware geloof en van het schijn geloof. Men ging daarbij bijzonder gedetailleerd te werk. Deze benadering was pastoraal bedoeld. Men wilde mensen bemoedigen en troost bieden. Geestelijke ervaringen konden mensen bevestigen in hun geloof en zekerheid geven. Zo nam Wilhelmus à Brakel in zijn bekende boek *Redelyke gods-dienst* (1700) een vragenlijst op. De vragenlijst begint met het voorgeslacht en volgt alle stadia van het leven. Door het beantwoorden van deze

³⁴ C. Graafland, 'De invloed van het Puritanisme op het ontstaan van het Gereformeerd Piëtisme in Nederland' in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 7 (1983), no. 1, p. VII-6-14.

³⁵ *Paradigms, Poetics and Politics of Conversion*, p. 135-137.

³⁶ *Living for God*, p. 15.

³⁷ T. Brien, *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de klassificatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie*, Amsterdam 1974, p. 268.

³⁸ S. van der Linde, 'De prediking van de Nadere Reformatie' in: *Theologia reformata*, 19 (1976), p. 15.

persoonlijke vragen, krijgt de lezer inzicht in wat God in zijn leven gedaan heeft.³⁹ Deze pastorale aanpak had ook een keerzijde. De waarschuwing dat men zich ook kan vergissen met een ingebeeld geloof hoorde er nadrukkelijk bij. Men was zeer beducht voor bewuste of onbewuste huichelaars. Zelfs het bezitten van enkele zichtbare kenmerken van het ware geloof bood geen zekerheid. Een voorbeeld hiervan is het boekje *The Almost Christian discovered* (1661) van de puriteinse prediker Matthew Mead. Dit boekje werd vertaald in het Nederlands en vele malen herdrukt. Mead geeft in dit boekje twintig typering van mensen die wat hun levenswandel of belijdenis betreft een christen lijken te zijn en legt vervolgens uit waarom ze het ware geloof toch niet bezitten. Zo ondergaat bijna-christen nummer dertien lijden vanwege Christus. Toch is deze bijna-christen volgens Mead nog geen bekeerd mens. Mensen kunnen namelijk lijden verdragen om heel verschillende redenen, bijvoorbeeld omdat ze waardering en bijval wil oogsten van anderen.⁴⁰ De motieven van deze bijna-christen zijn dus niet zuiver en daarom kan het lijden niet als kenmerk van het ware geloof gelden. Dergelijke diepgravende analyses zijn typisch voor het gereformeerd piëtisme. Schortinghuis geeft bijvoorbeeld een analyse van bijna-christenen ('Naby-Christenen') in de elfde samenspraak van *Het Innige Christendom*. Lang voordat de moderne dieptepsychologie haar intrede deed, probeerden Engelse puriteinen en Nederlandse 'fijnen' al de diepste drijfveren van mensen bloot te leggen.⁴¹

Een stap verder dan de kenmerkenprediking is een verkondiging waarbij een systematische indeling van de toehoorders wordt gemaakt in staten, standen en klassen.⁴² Een dergelijke classificatie treft men nog niet aan in de prediking van de vroege Nadere Reformatie⁴³, maar het doet geleidelijk aan zijn intrede. Het past bij de ontwikkeling van verinnerlijking van het geloofsleven, die we in de achttiende eeuw bij de Nadere Reformatie zien.⁴⁴ De classificatiemethode kent een hoofdindeling in twee staten: de onbekeerde staat en de bekeerde staat. De indeling in standen houdt een verfijning in: onbekeerden en bekeerden werden weer in verschillende groepen onderverdeeld. Men kende bijvoorbeeld bekommerde en kleingelovige bekeerden en toestemmende en overtuigde onbekeerden. De overkoepelende term 'klassen' slaat zowel op de statelijke als de standelijke indeling. De prediking waarin verschillende categorieën toehoorders worden aangesproken, noemt men in bevindelijke kringen 'onderscheidenlijk preken'.

³⁹ Hiervoor heb ik de Engelse vertaling van Elshout geraadpleegd: Wilhelmus à Brakel, *The Christian's Reasonable Service in which Divine Truths concerning the Covenant of Grace are Expounded, Defended against Opposing Parties, and their Practice Advocated as well as The Administration of this Covenant in the Old and New Testaments by Wilhelmus à Brakel, Th.F. Minister of the Gospel in Rotterdam*, Grand Rapids 1995, vol. 4, p. 48.

⁴⁰ Matthew Mead, *The Almost Christian Discovered of The False Professor Tried and Cast. Being the Substance of Seven Sermons Preached at St. Sepulchre's in London, 1661, by Matthew Mead 1629-1699, English Puritan. Originally Published 1661. 1819 Edition.*, www.hailandfire.com 2009, p. 91.

⁴¹ *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de klassificatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie*, p. 74-75.

⁴² *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de klassificatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie*, p. 11.

⁴³ *Theologia reformata*, 19 (1976), p. 10-11.

⁴⁴ Documentatieblad Nadere Reformatie, 7 (1983), no. 1, p. VII-14.

Schortinghuis kreeg het onderscheidenlijk preken aangeleerd op de Groningse Academie en paste deze zelfs voor zijn bekering al toe.⁴⁵ Er zijn geen preken van Schortinghuis overgeleverd; op basis van zijn geschreven werk wordt hij echter vaak als hét voorbeeld van de classificatiemethode genoemd. Bij Schortinghuis zien we namelijk dat de standen gepersonaliseerd en verzelfstandigd worden in de samenspraken van *Het Innige Christendom* en in de afdelingen van de *Geestelike Gesangen*. Op het titelblad van *Het Innige Christendom* wordt dit een ‘gestaltelike’ voorstelling van het christendom genoemd. Graafland spreekt over de verabsolutering van de geloofsstanden bij Schortinghuis. Overigens is Schortinghuis hierin niet de enige.⁴⁶ Hoewel de classificatiemethode een pastoraal oogmerk diende, bleek niet iedereen door deze wijze van preken bevestigd te worden in het geloof. Zo was bijvoorbeeld het aantal gemeenteleden in Midwolda dat bij dominee Schortinghuis belijdenis van het geloof aflegde, opvallend laag.⁴⁷ Principiële kritiek op de classificatiemethode bleef ook niet uit. Uit eigen kring kwam een tegengeluid van de predikant Alexander Comrie, die de versnippering van het geloofsleven betreurde. Hij wees erop dat men zich hierdoor verwijderde van de erfenis van de Reformatie.⁴⁸

Als we kijken naar de uitwerking van de classificatiemethode valt op dat de namen die voor de personificaties worden gekozen nogal eens wisselen. Dit komt ook voor bij een en dezelfde auteur. Het lijkt erop dat auteurs de gebruikte namen aanpassen aan de doelgroep die ze voor ogen hebben. Ook is het verschil tussen bepaalde standen soms haarfijn en daarom moeilijk uit te leggen. Dit laatste geldt zeker voor mensen die niet vertrouwd zijn met het gedachtegoed van de Nadere Reformatie. De *Geestelike Gesangen*, kent als we naar de afdelingen kijken, een hoofdindeling van onbekeerden, ‘toestemmenden’, ‘overtuigden’ en bekeerden. Dan zijn er ook nog afdelingen die door zowel bekeerden als onbekeerden gezongen mogen worden.⁴⁹ Deze verdeling is al verwarrend door het gebruik van de aanduidingen ‘bekeerden’ en ‘onbekeerden’ met daarnaast nog twee categorieën. Volgens de eerder gegeven definitie zijn er maar twee staten: onbekeerd en bekeerd. Het lijkt of Schortinghuis hier tussen onbekeerd en bekeerd nog twee fasen onderscheidt. Als we de inleiding goed lezen, verkeren de ‘toestemmenden’ en ‘overtuigden’ uit de tweede en derde afdeling nog in een onbekeerde staat evenals de onbekeerden uit de tweede afdeling. Wel hebben ze al enige mate van geestelijk inzicht ontvangen. Over de ‘toestemmenden’ schrijft Schortinghuis (p.11):

O! Gij zegt het nu en dan ook met uwe lippen, dat gij overtuigd zijt, dat indien gij in zulken staat stierft, uw einde rampzalig zoude zijn. O! mijne vrienden, kondt ge dit zoo zonder een bevend herte voor des Heeren toorn zeggen; Zoo is het een blijk, dat uwe staat zeer beklagwaardig en naar, ja bij U zelve zonder eenigen indruk is, en dat ook dit zeggen en belijden uw oordeel nog zal verzwaren; indien gij door eene wezenlijke hertveranderinge den toekomenden toorn niet zoekt te ontvlieden.

⁴⁵ *Het Innige Christendom*, p. 86-87

⁴⁶ C. Graafland, *De zekerheid van het geloof. Een onderzoek naar de geloofsbeschouwing van enige vertegenwoordigers van Reformatie en Nadere Reformatie*, Amsterdam 1977, p. 219.

⁴⁷ W. Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650*, Hilversum 1999, p. 132.

⁴⁸ *De zekerheid van het geloof*, p. 219-220.

⁴⁹ Zie het schema in de inleiding.

En over de ‘overtuigden’ (p. 12):

Maar herinnert U ook, dat eene overtuiging nog geene bekeering is, en stelt U niet gerust op eenen verkeerden grond ter neder; niet U E. overtuiging, maar Jezus Bloed, moet uwe zielen behouden: Ei werkt dan rusteloos, dat gij uwe zielen op eenigen Rotssteen moogt bouwen en bevestigen.

Dat overtuigd zijn van de waarheid van het evangelie nog geen bekering is, zien we ook aan de titels van het vierde en zesde lied voor ‘overtuigden’: ‘Een Overtuigde wenscht niet nabij maar geheel een christen te wezen’ en ‘Nare toestand van een overtuigde die tot de wereld is wedergekeerd’. De derde en vierde soort liederen vormen eigenlijk subgroepen van de liederen voor onbekeerden uit de tweede afdeling. Schortinghuis geeft aan de standen van de ‘toestemmenden’ en ‘overtuigden’ echter wel een aparte status door twee afdelingen liederen voor hen te in te richten. Alhoewel Schortinghuis dit nergens schrijft, wordt de suggestie gewekt dat je als onbekeerde ook een kortere of langere periode als ‘toestemmende’ en (daarna) als ‘overtuigde’ door het leven moet gaan alvorens de bekering daadwerkelijk kan plaats vinden.

De titels van de liederen geven een verdere detaillering van de standenindeling. Ik zal dit illustreren aan de hand van de liederen voor onbekeerden. De tweede afdeling van de bundel vermeldt in het opschrift dat de liederen ‘Voor allerlei soorte onbekeerden in ’t bijzonder’ bedoeld zijn. De titels van de liederen geven in de meeste gevallen aan voor welk soort onbekeerde het lied bedoeld is. De typering in de titel houdt in alle gevallen verband met de reden die aan de onbekeerdheid ten grondslag ligt. Er zijn liederen voor onkundigen, verstandigen, zorgelozen, burgerlijken, natuurlijke mensen, onbekeerden die zich verheffen en rechtvaardigen bij de gebreken der heiligen, natuurlingen, valse betrouwers, onherborenen die weigeren hun staat open te leggen, onbekeerden die Gods besluiten misbruiken tot zorgeloosheid, onbekeerden die hun bekering uitstellen, onverschilligen die zich nergens over bekommeren en onbekeerden die zich inbeelden dat ze de hemel begeren. In deze tweede afdeling gaat Schortinghuis het meest gedetailleerd te werk. Bij de liederen voor ‘toestemmenden’, ‘overtuigden’ en bekeerden zien we een enkele keer in de titel een werkzame toestemmende of een kleingelovige bekeerde genoemd worden. Meestal wordt in de titel echter gerefereerd aan de wens tot een bepaalde verandering of verwezen naar een bepaalde gemoedstoestand. De groep wordt niet zo uitgesplitst als bij de onbekeerden gebeurd. Ik vermoed dat Schortinghuis de onbekeerden zo vergaand classificeert, omdat dit nu juist de doelgroep is waar hij zich op richt. Hij wil geen enkele onbekeerde de mogelijkheid bieden zich niet aangesproken te hoeven voelen. Hoe onbekeerden zich hebben kunnen identificeren met Schortinghuis’ liederen is het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

3. Schortinghuis' liederen voor onbekeerden

In de inleiding heb ik aangegeven bekering op te vatten als een proces waarbij iemand een nieuwe geestelijke identiteit ontwikkelt. In Schortinghuis' liederen is volop aandacht voor de omslag die gemaakt moet worden. Dit geeft veel aanknopingspunten voor het onderzoek naar identiteitsvorming in dit hoofdstuk. Als eerste ga ik nu in op de vraag wie de onbekeerden zijn tot wie Schortinghuis zich richt en waaruit hun verandering precies zou moeten bestaan. Daarna wil ik kijken naar de structuur die Schortinghuis in zijn liederen voor onbekeerden aanbrengt. Vervolgens wil ik naar uitwerking hiervan in enkele liederen kijken. Aan de hand van Adam's theorie over identiteitsvorming via de processen van 'mirroring', idealization en 'twinship' analyseer ik hoe identiteitsvorming in deze liederen zou kunnen verlopen.

Schortinghuis was ervan overtuigd dat de banken in zijn eigen kerk grotendeels bezet werden door onbekeerde mensen. Deze onbekeerden waren dus kerkmensen en noemden zich christen. Zo bezien zou bekering van deze mensen maar een kleine stap hoeven te zijn. Het gaat niet om een overgang naar een andere religie, maar om een aanpassing van het geloof dat men al bezat. Je zou het als een soort intensivering van het geloofsleven kunnen zien.⁵⁰

Een complicerende factor is echter dat Schortinghuis een specifieke, piëtistische opvatting van geloof en bekering heeft, die ook duidelijk naar voren komt in zijn liederen. Bij bekering hoort een Godservaring die eenmaal voor het eerst plaats vindt en daarna herhaald wordt. Hieraan gaat wel het een en ander vooraf. Een onbekeerde raakt eerst overtuigd van zijn eigen zonde en van het feit dat hij de eeuwige straf verdiend heeft. Dit is een moeilijke periode van onzekerheid en strijd, waarop het verlossende moment volgt waarop ervaren wordt dat de zonden vergeven zijn. Nu mag de bekeerling zich het eigendom van Jezus weten. Belangrijk is ook dat een bekeerd mens kan vertellen over dat wat de Heere in zijn leven gedaan heeft. Het gaat hier om een radicale opvatting. Als het geloof deze kenmerken niet heeft, is het geen geloof maar schijn geloof. Schortinghuis verdedigt deze visie tegenover allerlei mensen die menen dat het ook anders kan. Bijvoorbeeld omdat ze een meer dogmatische opvatting van geloven hebben en het geloof vooral zien als het belijden van de waarheid van het christelijk geloof, gecombineerd met een deugdzaam leven, trouwe kerkgang en deelname aan de sacramenten. Vanwege deze verschillen van inzicht is het plaatsvinden van een bekering in piëtistische zin een meer fundamentele verandering dan het op het eerste gezicht lijkt. Mensen die ervan overtuigd zijn dat ze op de goede weg zitten, moeten door Schortinghuis' liederen hun zelfbeeld radicaal bijstellen. Alles waarop hun geloofs zekerheid gebouwd is, doet Schortinghuis af als niet ter zake.

Sociologisch gezien maken mensen onderdeel uit van verschillende sociale groepen in de maatschappij. Men kan echter in principe geen deel uitmaken van groepen die conflicterende waarden en normen hebben. Het lidmaatschap van sommige groepen is

⁵⁰ Paul Luykx, "Daar is nog poëzie, nog kleur, nog warmte": katholieke bekeerlingen en moderniteit in Nederland, 1880-1960, Hilversum 2007, p. 12-13.

exclusief en sluit die van anderen uit.⁵¹ De piëtistische geloofsgemeenschap van Schortinghuis en de zijnen maakt deel uit van de veel grotere geloofsgemeenschap van de gereformeerde kerk in de achttiende eeuw. Men maakte in de meeste gevallen van beide onderdeel uit: men bezocht de conventikels, maar bleef ook trouw naar de kerk gaan. Tegelijk was er wel degelijk sprake van conflicterende waarden en normen. Bij de vraag wat er nodig is om zalig te worden, gaan de wegen echt uiteen. Deze tegenstrijdigheid is mijns inziens een van de redenen waarom men in de Nadere Reformatie het pad van de geestelijke classificatie is ingeslagen. Ik noemde in het vorige hoofdstuk al de kritiek die er was op de volkskerk. Men had zeer exclusieve opvattingen over bekering, maar bleef tegelijk deel uitmaken van het grotere verband van de gereformeerde kerk waar diverse opvattingen naast elkaar bestonden. Dit vroeg om het maken van geestelijk onderscheid, zodat duidelijk werd wie er bij de eigen kring behoorde en wie er buiten viel.

De verandering die Schortinghuis voor zijn zangers en zangeressen op het oog heeft, houdt dus in dat ze zijn overtuiging inzake bekering en geloof overnemen. Dit heeft uiteraard grote gevolgen, ook voor hun zelfbeeld. In zijn liederen kiest Schortinghuis voor een concrete aanpak om dit doel te bereiken. Zoals ik al schreef, kiest hij in de liederen uit het tweede deel voor het gebruik van de ik-vorm en een tweedeling bestaande uit een belijdenis en een ‘zuchting’. Bij de belijdenis worden bijbelteksten in de kantlijn geplaatst. Bovendien verwerkt hij in de titels van zijn liederen een verdere uitsplitsing van de onbekeerden met het doel zoveel mogelijk verschillende mensen aan te spreken. De liederen van de vijfde soort hebben deze kenmerken niet en mogen zowel door onbekeerden als bekeerden gezongen worden. Deze liederen worden echter wel op twee manieren gezongen. De gelovigen kunnen zonder restricties met de liederen instemmen. De ongelovigen echter worden gewaarschuwd zich geen dingen toe te eigenen die nog niet op hen van toepassing zijn. Tegelijk krijgen ze echter de aanbeveling zich onder het zingen gedurig aan de Heere aan te bieden. Ze moeten leren uit zichzelf uit te gaan en zich met ziel en lichaam aan de Heiland op te dragen (p. 14). Het zingen van Schortinghuis’ *Geestelike Gesangen* is kortom geen passieve bezigheid, maar een inspannende geestelijke oefening. Als zanger moet je eerst bepalen welke categorie liederen voor jou bestemd is. De onbekeerden wordt gevraagd op basis van zelfonderzoek een belijdenis van hun onbekeerde staat te geven. Dit moet lijden tot een zuchten om verandering en verlichting door de Heilige Geest. Als je als onbekeerde uit de vijfde soort liederen zingt, moet je steeds goed in gedachten houden dat je zingt over zaken waar je in geestelijk opzicht nog niet aan toe bent. Je moet zingen met het verlangen in je hart er ook eens deel aan te mogen krijgen en je oefent je tijdens het zingen bovendien in overgave.

Ik maak nu de stap naar identiteitsvorming. Volgens Adams kunnen kunstwerken op drie verschillende niveaus worden ervaren: als object met een bepaalde materiële waarde, vanwege de schoonheid of symboliek van het kunstwerk of door associaties en herinneringen die het kunstwerk oproept. Dit laatste type ervaring werkt Adams verder uit in de al genoemde processen van ‘mirroring’, idealization en ‘twinship’. Een portret kan met andere woorden volgens Adams iemands zelfbeeld versterken doordat men een

⁵¹ Durk Hak, ‘Conversion as a rational choice. An Evaluation of the Stark-Finke model of conversion and (re-)affiliation’ in: *Paradigms, Poetics and Politics of Conversion*, Leuven 2006, p. 13.

spiegel voorgehouden krijgt, er een beroep gedaan wordt op bepaalde idealen die nastrevenswaardig zijn of doordat de aandacht gevestigd wordt op dat wat men gemeenschappelijk heeft men een geportretteerde.⁵² Alhoewel ik aangegeven heb dat dit ook heel bruikbaar is voor de gezangen voor onbekeerden van Schortinghuis, denk ik dat er ook enige aanpassing en verduidelijking noodzakelijk is voor dit onderzoek. Er zijn natuurlijk belangrijke verschillen tussen portretten en gezangen. Naar mijn idee sturen liedteksten meer de gedachtegang van het publiek dan dit bij schilderkunst het geval is. In ieder geval is er verschil tussen hetgeen je met een portret en met een geschreven tekst kunt uitdrukken. Portretten leiden in de regel niet tot bekeringen. Een beschrijving van een mooi landschap kan daarentegen als heel saai ervaren worden en komt misschien beter tot zijn recht op een schildersdoek. Liederer geven stof tot overdenking door hun inhoud. Daarbij kunnen teksten uit een gezangenboekje natuurlijk ook aanleiding geven tot associaties die niet direct gerelateerd zijn aan de inhoud. Een passage uit een lied van Schortinghuis kan een persoon bijvoorbeeld doen terugdenken aan een preek die hij eens heeft gehoord of aan gesprekken die hij heeft gevoerd op een gezelschapsavond. Dit draagt ook bij aan de identiteitsvorming. In mijn analyse zal ik mij echter richten op de identiteit die ongelovigen vanuit de structuur van de liedteksten wordt aangereikt.

Verder verschilt de invulling die ik geef aan het eerste proces dat Adams noemt. Als Adams spreekt over ‘mirroring’ dan gaat het om een portretteerde die gewaardeerd of bewonderd wordt door het individu dat naar dit portret kijkt. Zij ontleen aan zo’n portret (een deel van) hun bestaansrecht. Als Schortinghuis zijn onbekeerd publiek een spiegel voorhoudt, is dat echter allerm minst om hen te flatteren. Door een onbekeerde in de spiegel te laten kijken, wil hij hem ervan doordringen dat hij er beklagenswaardig aan toe is. Schortinghuis wil hem eigenlijk de grond onder de voeten vandaan halen. Het beeld dat hij van zichzelf heeft, moet drastisch worden bijgesteld. Daarbij maakt Schortinghuis hem duidelijk dat hij niet moeten berusten in zijn onbekeerde staat. Het is niet de bedoeling dat hij zijn identiteit als onbekeerde gaat koesteren. Daarom speelt het proces van ‘idealization’ een heel belangrijke rol, maar komt het proces van ‘twinship’ in de structuur van de liederen voor onbekeerden eigenlijk niet voor. Dat wil overigens niet zeggen dat het proces van ‘twinship’ in de praktijk niet plaats vond. Schortinghuis ruimt er echter in zijn liederen geen plaats voor in. Hij wil dat de onbekeerden niet rusten tot zij van hun onbekeerdheid verlost raken. Verwantschap tussen onbekeerden zou tot een vorm van gerustheid over de onbekeerde staat kunnen leiden. Critici van het classificatiesysteem noemen dit bezwaar trouwens ook.⁵³

Ik wil nu eerst een lied uit de tweede afdeling bekijken en heb gekozen voor het tweede lied (p. 25-27), omdat er een belangrijk thema van Schortinghuis in aan bod komt. In dit lied horen we een belijdenis en zucht van een ‘verstandige’ die om een geheiligde kennis verlegen is. Het onderwerp van dit lied is de, in Schortinghuis’ visie, cruciale tegenstelling tussen verstandelijke en bevindelijke geloofskennis. De ‘verstandige’ mist echte geloofservaring. Zijn kennis is louter verstandelijk en schiet daarom te kort. Ook in het vijftiende lied komt een dergelijke ‘verstandige’ aan het woord. In *Het Innige Christendom* vinden we in de negende samenspraak een uitleg over het probleem van

⁵² *Public faces and private identities in seventeenth-century Holland*, p. 262-264.

⁵³ *Theologia reformata*, 19 (1976), p. 19-20.

‘letterkundigen’, zoals ‘verstandigen’ daar genoemd worden. Ze mogen wijs zijn in deze wereld, maar wat geestelijke zaken betreft zijn ze nog zeer kinderlijk te noemen. Zij menen er te komen door wat lesjes uit hun hoofd te leren zonder dat er inwendige hartsverandering aan te pas komt.⁵⁴

Belijdenis en zucht van een Verstandige, om eene geheiligde kennisse.

BELIJDENISSE.

1. Ik ben verpligt uw' Naam te prijzen,
Oneindig Goedertieren Heer,
Ach! Mogt' ik U regt dank bewijzen,
In mij te schikken tot uw' Eer.
2. 'k Weet door uw' Goedheid in 't beschouwen,
Dat uwen Naam gansch heerlijk is, Matth. 7: 22.
Dat Jezus door zijn Bloed 't vertrouwen
Van 't zondig volk geworden is. Rom. 3: 25.
3. 'k Heb voor uw' Woord nu leeren merken,
Dat al mijn deugd is enkel schijn, Jes. 64: 6.
Dat uwe Geest alleen moet werken,
Zal ik in U gevonden zijn. Joh. 3: 5.
4. Uw' Godd'lijk Boek zegt, dat mijn herte,
Gansch stinkend is, onrein en boos, Gen. 6: 5.
Vervuld met gruw'len, zonder smerte Matth. 15: 19,
Vijandig, ijdel, zorgeloos. Rom. 1: 30, 31.
5. 'k Ben op de Vlakte weg gesmeeten,
Onrein, en Walg'lijk in mijn bloed, Ezech. 16: 5.
Van hels' fenijn, en slangen beeten
Vergiftet, nochtans wel gemoed. 2 Cor. 11: 3.
6. U haat ik, ô mijn eigen Maker!
En loop van uw' Gemeenschap af, Rom. 1: 30.
U terg' ik, als een Godverzaker, Ps. 73: 27.
En blijf zoo tot aan 't nare graf. Ps. 12: 5.
 Prov. 27: 22.
7. Zoo gij uw' Hand niet tot mij keeret,
Met 't Heilig Licht van uw' Genaad', Jer. 3: 22.
Mij U, en mij zelfs kennen leeret, Ps. 119: 125.
Niet in de schijn, maar in de daad. Eph. 4: 20, 21.

ZUCHTINGE.

8. O Heer, wat baat mij dit te kennen,
Met letterwijsheid zinkt mijn ziel
Ei wilt dan ander licht neer zenden,
Dat ik U ken, als 't U geviel.
9. Ach! Laat ik U eens zoo beschouwen
Dat gansch mijn hert op u verliefte

⁵⁴ *Het Innige Christendom*, p. 208-213.

Mag zijn, om uw' gebod te houwen,
En door uw' min zijn door gegrief.

10. Mogt' ik zoo 't vuil van 't herte speuren,
Voor 's Geestes licht, dat al mijn lust
Zij, om voor U zoo lang' te treuren,
Tot dat ik eenmaal vinde Rust'.

De liedzanger die zijn bundel openslaat bij dit lied wordt geconfronteerd met een 'verstandige'. Deze 'verstandige' is een mens die heel goed weet dat het zijn plicht is om in zijn leven God te prijzen. Hij weet bovendien dat Gods naam heerlijk is en dat God volk op Jezus' bloed mag vertrouwen (vers 1 en 2). Vanuit de bijbel heeft hij geleerd dat hij het met zijn deugd niet zal redden (vers 3) en dat zijn eigen hart boos en vijandig ten opzichte van God is (vers 4 en 5). Hij heeft dus zowel kennis van God als van zichzelf. Het blijft echter theoretische kennis zonder echt geestelijk leven. Bij het proces van 'mirroring' heeft de liedzanger het idee dat hij in een spiegel kijkt als hij het lied van de 'verstandige' leest of zingt. Hij beseft dat wat er over deze verstandige wordt gezongen ook voor hemzelf geldt en dat hij het daarmee niet gaat redden. Hij kan de belijdenis overnemen.

De bijbelverwijzingen hebben de functie dit proces te versterken. Het beeld dat je in de spiegel ziet, wordt er als het ware nog scherper door. In het lied wordt de Bijbel tweemaal expliciet genoemd als bron waardoor een mens zichzelf leert kennen (in de verzen 3 en 4). Kijken we naar de verwijzingen zelf dan zien we dat die zeer divers zijn en uit verschillende bijbelboeken komen. Ze dienen wel allemaal heel duidelijk het doel om de mensen te 'ontdekken'. Als Schortinghuis in het tweede couplet bijvoorbeeld de regels '*k Weet door uw' Goedheid in 't beschouwen, Dat uwen Naam gansch heerlijk is*' dicht, klinkt dit als een gelovige uitspraak van de 'verstandige'. Het bijbelcitaat dat er bij geplaatst is, is echter Matth 7: 22: 'Vele sullen ten dien dage tot my seggen, Heere, Heere, en hebben wy niet in uwen name gepropheteert, ende in uwen name duyvelen uytgeworpen, ende in uwen name vele crachten gedaen?'⁵⁵ Een bijbelvaste lezer zal ongetwijfeld het antwoord op deze vraag kennen. Jezus ontmaskert de vraagstellers in het volgende vers: 'Ick en hebbe u noyt gekent. Gaet wech van my ghy die de ongerechticheyt werckt'. Door deze bijbeltekst wordt nog eens extra duidelijk gemaakt dat een belijdenis met de mond, die alleen op 'letterwijsheid' berust, niet betekent dat iemand bij Jezus hoort. Veel van de andere gekozen teksten hebben betrekking op het boze karakter van het menselijk hart en het vreselijke leven dat een onbekeerd mens leeft. Zo wordt er bijvoorbeeld een vergelijking gemaakt met de mensen uit de dagen van Noach (Genesis 6: 5), die exemplarisch zijn voor een goddeloze levenswandel. In het vijfde vers wordt verwezen naar Ezechiël 13: 5, waar God de inwoners van de stad Jeruzalem vergelijkt met een ongewenste baby die na de geboorte niet verzorgd wordt, maar in plaats daarvan op het open veld wordt weggeworpen. Het gaat om confronterende vergelijkingen voor de liedzanger, die mogelijk net heeft vastgesteld dat hij ook zo'n 'verstandige onbekeerde' is.

In de laatste drie coupletten (de 'zuchting') wordt aan de liedzanger idealen geboden, waar naar gestreefd kan worden. Schortinghuis stelt dat de verandering van Gods kant

⁵⁵ De bijbelcitaten zijn overgenomen uit de editie van 1637 van de Statenvertaling.

moet komen, maar vindt niet dat dit tot lijdelijkheid moet leiden zoals we in de inleiding al zagen. Er wordt in zijn gezangen ‘gestreefd’ in de vorm van zuchten, treuren, wenen en bidden. De ‘verstandige’ uit het tweede lied zegt in de slotregels net zo lang te zullen treuren voor God tot hij eenmaal rust gevonden zal hebben. Wat de ‘verstandige’ nog mist, is de goddelijke genade, het licht van Gods Geest. Dat zal hem in staat stellen om God echt te kennen, Gods geboden te houden en Gods liefde te ervaren (vers 8 en 9). Bij de beschrijving van die liefde zien we Schortinghuis’ mystieke wijze van uitdrukken: ‘Dat gansch mijn hert op u verliefd / Mag zijn’ en ‘En door uw’ min zijn door gegriefd’. Behalve kennis van God, vergroot de Heilige Geest ook de zelfkennis van de ‘verstandige’. Door dit ‘ander licht’ komt hij de vuilheid van zijn eigen hart echt op het spoor (vers 10). In de titel van het lied wordt dit kennen van God en jezelf door Gods geest ‘eene geheiligde kennisse’ genoemd. De geheiligde kennis en de (mystieke) liefde met God uit dit lied kunnen bij liedzanger het proces van ‘idealization’ in gang zetten. Al lezend of zingend kan hij een verlangen ontwikkelen om deze kennis en liefde ook te ontvangen.

De hierboven beschreven processen zijn eigenlijk toepasbaar voor alle liederen uit de tweede afdeling. Steeds kiest Schortinghuis een andere invalshoek en weerlegt alle mogelijk denkbare tegenargumenten van ongelovigen. Hij laat steeds zien dat hij goed op de hoogte is van de kritiek op het piëtistische denken. Lied 8 gaat zelfs speciaal in op allerlei uitvluchten die een onbekeerd mens maar aan kan dragen. In dit gezang gaat Schortinghuis in tegen de gedachten dat een mens niet opnieuw geboren hoeft te worden, dat er veel mensen naar de hemel zullen gaan, dat de piëtisten een nieuwe leer brengen, dat alle mensen die aan het avondmaal gaan behouden worden en dat alle dominees bekeerd zijn.

De liederen van de vijfde soort vragen een grotere inspanning van de onbekeerde lezer of zanger dan de liederen van de tweede soort, omdat er minder structuur is. Het is waarschijnlijk niet toevallig dat Schortinghuis ze na de liederen van de tweede afdeling geplaatst heeft. Sommige titels geven aan dat er een onherborene of een natuurling aan het woord komt, maar er zijn ook titels die geen enkele aanwijzing over de doelgroep geven. De liederen kennen geen indeling met een belijdenis en ‘zuchting’ en de ondersteunende bijbelverwijzingen ontbreken eveneens. Per couplet of zelfs per regel moet de zanger uitmaken of de tekst door hem als belijdenis of als wens gezongen moet worden. Kromsigt, die begin twintigste eeuw een proefschrift over Schortinghuis schreef, heeft kritiek op deze vijfde afdeling en vindt het een voorbeeld van een van de inconsequenties van Schortinghuis.⁵⁶ Het verwijt van Kromsigt is dat Schortinghuis steeds een scherp onderscheid maakt, behalve in de vijfde afdeling: dan legt hij bekeerden en onbekeerden eenzelfde belijdenis in de mond. Het is echter volgens het voorwoord een bewuste keuze van Schortinghuis. Hij vergelijkt deze liederen immers met een tafel vol geestelijke spijzen die de eetlust bij onbekeerden moet opwekken. Hij kiest hier voor een andere aanpak dan in het tweede deel. Hij zet om met Adams te spreken in de vijfde afdeling vooral in op ‘idealization’, terwijl in de tweede afdeling het ‘mirroring’ voorop gaat.

⁵⁶ J.C. Kromsigt, *Wilhelmus Schortinghuis: eene bladzijde uit de geschiedenis van het piëtisme in de Gereformeerde Kerk van Nederland*, Groningen 1904, p. 56-57.

Aan de hand van een van de liederen van de vijfde soort wil ik dit proces illustreren. Daarbij probeer ik vast te stellen hoe een onbekeerde dit lied volgens Schortinghuis zou moeten zingen en welke invloed dit op zijn identiteitsvorming kan hebben. Ik heb gekozen voor het zevende lied, waarin over de drie ambten van Jezus gezongen wordt (p. 115-116). Voor de ogen van de 'natuurling' wordt Christus in dit lied geschilderd als koning (vers 1 en 5 t/m 8), profeet (vers 2) en priester (vers 3 en 4). Opvallend is dat vooral het koningschap benadrukt wordt. Jezus is de 'Gezalfde Christe' en de 'Vredevorst' (vers 1), Hij is de Koning die hel, duivel en dood overwint en ook de 'natuurling' gehoorzaam kan maken aan Zijn wil en wetten (vers 5 en 6), Hij kan van een mensenhart Zijn troon maken (vers 7) en Hij regeert en bestuurt mensen (vers 8).

De drie ambten van Jezus tot nutte van een Natuurling.

1. Gezalfde Christe, Vrede Vorst!

Ach! Geef mijn ziel een ware dorst,
Om U, in Alles en geheel
Te kiezen tot mijn eenig Deel.

2. Gesalfde Leeraar en Propheet,

Die al mijn's herten dwaasheid weet,
Ach! Leer mij 's Hemels pad en spoor,
En voer mij eens de wolken door.

3. O Priester, die met offerbloed

Des werlds zonden hebt geboet,
Bevrijd ook eens mijn ziel van 't kwaad,
En schenk mij 't Heiligheids Gewaad.

4. Ei weest mijn voorspraak en mijn Borg,

Draagt voor mijn Eeuw'ge welstand zorg,
Verwerv', en zend mij uwen Geest,
Tot Leidsman, in het Glorie Feest.

5. O koning! Die der Hellen magt,

Van Duivel, Dood, hebt 't onderbragt,
Verbreek in mij het snood geweld,
Dat zich uw' wille tegen stelt.

6. Dwingt mij tot uw' Gehoorzaamheid,

Dat ik in onderdanigheid
Uw' wil, en wetten Heiliglijk
Omhels, en hier, en Eeuwiglijk.

7. Maak van mijn hert Uw' eigen Troon,

En steeds zoo in mijn herte woon,
Dat ik in U, en Gij in mij,
Gij mijn, en ik de uwe zij.

8. Regeer! en stier mij naar uw' Wil,

Dat ik in uw' bescherming stil
Mag rusten, tot een zaal'ger tijd
Mij Eeuwig in uw' schoot verblijd.

De macht van de Koning blijkt vooral uit het feit dat hij in staat is de noodzakelijke veranderingen in het mensenhart tot stand te brengen. In ieder vers staat wel een verzoek tot zo'n verandering ('leer mij', 'voer mij', 'schenk mij', 'verwerf, en zend mij' etc.). Deze koning is niet alleen een machthebber, maar wordt ook als hemelse Brudegom getoond. De relatie die tussen Christus en de natuurling tot stand moet komen, wordt namelijk in liefdestermen omschreven. De natuurling moet Zijn wil en wetten omhelzen (vers 6). In het zevende vers dicht Schortinghuis over een vereniging: 'En steeds zoo in mijn herte woon / Dat ik in U, en Gij in mij, / Gij mijn, en ik de uwe zij'. Het laatste couplet eindigt met te spreken over het zich eeuwig verblijden in de schoot van Jezus.

Het lied wil tot nut van de 'natuurling' zijn volgens de titel. Al lezend en zingend kan hem vooral in het begin van het lied niet ontgaan dat er nog het nodige ontbreekt in zijn leven. Hij kan daar zonder aarzelen mee instemmen. In het eerste couplet wordt gevraagd om een ware geestelijke dorst, in het vijfde couplet om verbreking van het eigen 'snoed geweld' dat tegen Gods wil ingaat en in het zesde couplet om gedwongen te worden tot gehoorzaamheid. Het woordje 'eens' in de coupletten twee en drie herinnert de onbekeerde er ook duidelijk aan dat het in dit lied gaat om iets wat nog realiteit moet worden in zijn leven. Het einde van het lied (de coupletten 7 en 8) spreekt echter over de innige band met Jezus en over de eeuwigheid. Mijns inziens doelt Schortinghuis op dergelijke passages als hij schrijft dat de onbekeerden de liederen niet oneigenlijk mogen gebruiken. De liedzanger moet met Schortinghuis' vermaning in het achterhoofd er bijvoorbeeld niet over heen lezen dat er staat '*Maak van mijn hart uw eigen troon*' en niet: '*Mijn hart is uw eigen troon*'. De vijfde afdeling wordt als waarschuwing afgesloten met een lied over een goddeloze in het oordeel.

Behalve waarschuwingen heeft Schortinghuis echter ook aanbevelingen gegeven voor het gebruik van deze liederen. Het zien op Jezus in zijn drie ambten is bedoeld om het verlangen bij de zangers om te wekken dat deze Jezus ook hun Heere zal worden. Het proces van 'idealization' heeft deze keer geen betrekking op begerenswaardige zaken, maar op een begerenswaardige Persoon. In het zevende en achtste vers is er bovendien een sprake van een vereniging met Jezus. Volgens mij begint wat Schortinghuis noemt 'het opdragen van je ziel en lichaam aan de Heiland' met het nastreven van de idealen die in deze verzen genoemd worden.

We hebben nu van beide type liederen voor onbekeerden een voorbeeld gezien. Ik wil nu nog even kort aandacht besteden aan een lied voor bekeerden zodat het verschil met de liederen voor onbekeerden duidelijk wordt en ook om te laten zien dat het proces van twinship in deze liederen wel een rol mag spelen. Ik wil daarbij verwijzen naar lied elf uit de zesde afdeling (p. 165-166), dat ik hier niet helemaal zal overnemen. De titel van het lied is 'Een sukkelende ziele bidt om verzekeringe van zijnen staat'. Het gaat hier om een gelovige die een periode van twijfel en donkerheid meemaakt. Hij vraagt zich af of hij wel echt bij de Heere in de gunst is of dat hij aan het eind, gescheiden van de vromen, alsnog zal omkomen. Het lied kent een positief einde met het uitzicht dat het geloof bevestigd zal worden en Jezus' liefde weer ervaren zal worden. Het verschil met de liederen voor onbekeerden komt naar voren als we Schortinghuis' toelichting in de

‘Aansprake’ (p. 15) lezen. De liederen van de zesde soort krijgen de volgende aanbeveling mee:

‘Gebruikt dan deze liederen, Lieve kinderkens in eenvoudigheid, en zingt den Heere in aangenaamheid uwer herten, opdat een ieder naar zijnen staat mag opgebeurd, verwakkerd en bevestigd worden.’

Deze liederen zijn dus vooral bedoeld om gelovigen te bemoedigen, ook als ze het even moeilijk hebben. Een gelovige liedzanger kan verwantschap (‘twinship’) voelen met de sukkelende ziel uit het lied, omdat hij zelf misschien op dat moment ook een geestelijk dorre periode meemaakt. Het voorbeeld van de gelovige in het lied kan hem dan troost zijn. Als het met deze ziel goed komt, dan komt het met hem misschien ook wel goed. Dit staat in contrast met de liederen voor ongelovigen. Een ongelovige moet bij de liederen van de tweede en vijfde soort geen gevoelens van verwantschap ontwikkelen, maar hij moet de noodzaak van verandering voelen nadat hij zichzelf herkend heeft in de spiegel. Voor ongelovige zangers zet Schortinghuis niet in op ‘twinship’, maar op ‘mirroring’ en ‘idealization’.

Na deze analyse kunnen we vaststellen dat Schortinghuis er serieus over nagedacht heeft hoe hij de onbekeerden zou kunnen bereiken met zijn liederen. De liederen van de tweede en de vijfde soort hebben ieder hun eigen kenmerken. In het tweede deel werkt Schortinghuis met een gedetailleerde geestelijke classificatie in de liedtitels, de ik-vorm, de tweedeling belijdenis/’zuchting’ en de bijbelteksten in de kantlijn. In het vijfde deel vinden we bovendien een schildering van het rijke leven dat het geloof biedt. Dit moet de ongelovige als het ware jaloers maken. Op deze verschillende manieren probeert Schortinghuis een gevoelige snaar te raken bij het onbekeerde publiek. Hij biedt hen daarbij handvatten voor hun persoonlijke identiteitsvorming.

4. Vergelijking met de dichtbundels van Boddaert, Ilberi en Voet

Uit de eerste helft van de achttiende eeuw zijn nog drie bundels bekend van piëtistische dichters die in het voorwoord melden dat ze hun werk niet alleen tot eer van God of tot stichting van medegelovigen geschreven hebben. Zoals ik in de inleiding al aangaf, noemt Steef Post hen in zijn studie naar piëtistische dichters uit de achttiende eeuw. Pieter Boddaert (1694-1760), Alegunda Ilberi (1695-1740) en Johannes Eusebius Voet (1706-1778) spreken net als Schortinghuis de wens uit dat hun gedichten en gezangen onbekeerde lezers tot bekering zullen brengen. Dat wil niet zeggen dat er geen andere piëtistische gedichten voor onbekeerden geschreven zijn. Deze drie dichters geven zich er echter rekenschap van dat onbekeerden tot het beoogde publiek behoren. Daarom heb ik hun werk gekozen om in dit hoofdstuk naast de *Geestelike Gesangen* te leggen.

Bij een vergelijking met Schortinghuis' *Geestelike Gesangen* wordt snel duidelijk dat Schortinghuis zich van de andere auteurs onderscheidt door de toepassing van de geestelijke classificatie met de bijbehorende, uitvoerige instructies voor het gebruik van de bundel. Iets dergelijks treffen we bij Boddaert, Ilberi en Voet niet aan, al heeft Ilberi's bundel wel bepaalde kenmerken die doen denken aan Schortinghuis' liederen voor onbekeerden zoals we nog zullen zien. In mijn onderzoek ga ik na hoe deze dichters hun doelstelling met betrekking tot onbekeerden verwoorden en hoe zij dit uitgewerkt hebben in hun gedichten. Op dezelfde wijze als bij de gezangen van Schortinghuis gedaan is, let ik bij de analyse van deze gedichten op kenmerkende structuren. Daaraan koppel ik vervolgens de vraag naar de mogelijkheden tot identiteitsvorming voor onbekeerden. Ik ga ervan uit dat door het toepassen van dezelfde methode een goede vergelijking met Schortinghuis' poëzie gemaakt kan worden. De dichters behandel ik in chronologische volgorde van de verschijningsdatum van hun (eerste) dichtbundel die op bekering van 'natuurlingen' gericht is.

Pieter Boddaert

Pieter Boddaert, die tot de maatschappelijke geslaagde burgers van Middelburg behoorde, maakte een radicale bekering mee. Opvallend in het kader van deze scriptie is dat de aanzet tot Boddaerts bekering is gegeven door de bespreking van een piëtistisch gedicht van plaatsgenoot Willem Swanke. We weten dit omdat hij zelf over deze ervaring geschreven heeft.⁵⁷ Zijn leven vertoont op dit punt zeker overeenkomsten met dat van Schortinghuis. Ook Boddaert stond voor zijn bekering zeer negatief ten opzichte van de 'fijnen'. Hij publiceerde zelfs een zeer spottend gedicht over deze in zijn ogen schijnheilige vromen. Na de bekering krijgt Boddaerts dichtkunst een stichtelijk oogmerk. Als bekeerd dichter liet hij meerdere delen van de bundel *Stichtelyke Gedichten* het licht zien. Het eerste verscheen in 1726, het tweede in 1731, het derde in 1738 en het vierde deel in 1752. In 1741 verscheen er bovendien een verzamelbundel met de gedichten van de eerste drie delen. Zijn gedichten zijn, anders dan bij Schortinghuis, ook op de reformatie van maatschappij en kerk gericht. De blik is bij Boddaert niet uitsluitend

⁵⁷ Pieter Boddaert en Rutger Schutte, p. 76-77.

naar binnen gekeerd. In het gedicht 't Verdartelde Middelburg gewaarschoud'⁵⁸ laakt Boddaert bijvoorbeeld de pronkzucht en geldverspilling van zijn stadsgenoten die hun geld uitgeven voor de nieuwste kleding, huisraad en rijtuig. Zelfs bij het ten doop houden van hun kinderen houden uiterlijke zaken hen zeer bezig. Boddaert merkt op dat de ouders hiermee het verkeerde signaal afgeven aan hun kinderen. Een dergelijk gedicht waarin concreet maatschappelijke verschijnselen worden afgekeurd, treffen we bij Schortinghuis niet aan.

Daarnaast krijgt ook bij Boddaert het innerlijke geloofsleven volop aandacht. Boddaert schreef verschillende gedichten waarin over bekering wordt gesproken. Zijn eigen ervaring zal daarbij ongetwijfeld een rol hebben gespeeld. In de verzamelbundel en in het vierde deel wordt er niet gesproken over onbekeerden in de voorwoorden. Ik zal deze daarom buiten beschouwing laten. In het eerste deel meldt Boddaert dat hij zijn dichttalent voortaan wil gebruiken om de ziel 'op eene liefelyke wyze Gode toe te leiden'.⁵⁹ Het duidelijkst spreekt Boddaert zich op dit punt uit in de inleidingen van het tweede en derde deel. In het voorwoord van het tweede deel van zijn *Stichtelyke Gedichten* schrijft hij:

'(...) of het den Here behagen mogte zyne genade by myne geringe pogingen te voegen, om den enen of den anderen te bewegen, om der waereld den dienst t'enemaal op te zeggen, en integendeel met vrywilligheid en blydschap het zachte en lieflyke juk van Jesus op zich te nemen: doch of ik zo gelukkig zal zyn, myne doelwit in dezen te beschieten, zal ik in stilheid van des Heren vrye goedheid afwachten'⁶⁰

En in het derde deel gebruikt hij de volgende woorden om zijn missie duidelijk te maken:

'Ten minsten ben ik my bewust met het zelfde oogmerk, als voorhenen, werkzaam geweest te zyn, namelyk, om, in deze bekommerlyke tyden, zorgloze menschen, naar myn vermogen, te waarschouwen door hun het gevaar van Land en Kerke, zo wegens Gods zwaardrukkende oordelen, als derzelve oorzaken, de hooggaande en zyne heilige Majesteit tergende zonden, onder het oog te brengen en den enigen weg van behoudenisse, ene waarachtige boetvaardigheid en oprechte bekeering aan te pryzen'⁶¹

Uit deze citaten uit zijn voorwoorden blijkt dat Boddaert wel de intentie heeft om onbekeerden met zijn gedichten tot verandering te brengen, maar dat hij veel minder duidelijk dan Schortinghuis aangeeft hoe hij die verandering wil bewerkstelligen. Informatie hoe onbekeerde lezers zijn gedichten kunnen benutten, ontbreekt geheel. Wel kunnen we uit de inleiding opmaken dat hij waarschuwingen voor het oordeel van God combineert met het aanprijzen van de weg tot bekering. Boddaert biedt de onbekeerden geen duidelijke structuur in zijn bundel. Anders dan bij Schortinghuis ontbreekt een indeling van de gedichten op zielsgestalte. Gedichten voor bekeerden en onbekeerden staan door elkaar. Het is soms moeilijk uit te maken of een lied bedoeld is voor ongelovigen of voor gelovigen bij wie het geloofsleven een crisis doormaakt. Soms

⁵⁸ Pieter Boddaert, *Stichtelyke Gedichten*, deel 3, Middelburg 1938, p. 61-69.

⁵⁹ Pieter Boddaert, *Stichtelyke Gedichten*, Middelburg 1928 (tweede druk), p.*4v.

⁶⁰ Pieter Boddaert, *Stichtelyke Gedichten*, deel 2, Middelburg 1931, p.*3v.

⁶¹ *Stichtelyke Gedichten*, deel 3, p.*2v en *3r.

bieden de titels van de gedichten wel een duidelijke aanwijzing voor de onbekeerde lezer, maar niet altijd is dat het geval.

Post heeft onderzoek gedaan naar de gedichten van Boddaert waarin wedergeboorte het thema is.⁶² Hij onderscheidt twee type gedichten bij Boddaert. Als eerste zijn er appellerende gedichten (en liederen), waarin de onbekeerde toegesproken wordt.⁶³ Zelf spreekt deze dus niet. Boddaert geeft in deze gedichten zowel positieve als negatieve motieven waarom de lezer zich zou moeten bekeren. We zien hier eigenlijk het waarschuwen en aanprijzen uit de inleiding terugkomen. Om te verduidelijken hoe Boddaert dit doet, neem ik het slot van een lied uit het derde deel over. Dit lied draagt de duidelijke titel: 'Uitnodiging tot verzoening des zondaars met God'.⁶⁴ De laatste drie coupletten luiden:

'Ai bedenk u, en keer vaardig.
't Heil en die 't u bied zyn 't waardig:
Hy heeft in uw dood geen lust.
Jezus staat met opene armen
Om zich over u te ontfermen.
Wend u naar hem en zyn rust.

Weigert gy 't, hy heeft gezworen
In zyn grimmigheid en toren,
Dat' er niemand in zal gaan
Van die 't hert hier voor hem sluiten;
Maar dat zulken eeuwig buiten
Zyne ruste zullen staan.

Nietig stof! buig u dan neder
Voor dien God, die u zo teder
Uitlokt tot uw zielsbehoud.
Haast u. breek den band der zonden.
Zoek uw heil in Jezus wonden.
Zalig, die op hem betrouwt!

We zien hier een couplet waarin het heil dat in Jezus te vinden is, aanprezen wordt en vervolgens een strofe waarin gewaarschuwd wordt voor de eeuwige straf als de onbekeerde zijn hart gesloten houdt. Het gedicht eindigt met een aansporing om zich aan Jezus toe te vertrouwen. Bovenaan het lied staat een bijbeltekst dat als een soort ondertitel fungeert. Het is de tekst: 'Zo zyn wy dan gezanten van Christus wege, als of God door ons bade: wy bidden van Christus wege; laat u met God verzoenen' (2. Kor. 5: 20). We zien dat Boddaert boven bijna al deze appellerende gedichten een bijbeltekst zet die een aansporing bevat. Deze aansporing om bepaalde zaken te doen of juist te laten, werkt hij vervolgens uit in het gedicht. Net als Schortinghuis wil Boddaert dus laten zien dat hij zich op de Bijbel baseert. Welke teksten gekozen worden en hoe daar mee omgegaan wordt, verschilt wel bij deze dichters. Schortinghuis wil de onbekeerde lezer

⁶² *Pieter Boddaert en Rutger Schutte*, p. 356-362.

⁶³ Van de eerste drie delen rekent Post tot deze categorie: 1,4; 1,5; 1,7; 1,9; 1,12; 1,18; 2,5; 3,7; 3,30; 3,34; 3,37; 3,39.

⁶⁴ *Stichtelyke Gedichten*, deel 3, p. 172-174.

met de bijbelteksten ‘ontdekken’ aan hun onbekeerde staat. Hij plaatst een heel aantal teksten bij de belijdenissen in zijn tweede deel. Boddaert neemt steeds een bijbeltekst als uitgangspunt en plaatst dat bovenaan zijn gedicht. Vervolgens werkt hij de gedachte die in het bijbelvers verwoord staat uit in zijn gedicht.

Deze gedichten zijn zowel bedoeld om de onbekeerde lezers een spiegel voor te houden waarin ze zien dat het niet goed met hen zal aflopen (het waarschuwen) als om hen idealen aan te reiken waar naar gestreefd moet worden (het aanprijzen). We zien dus mogelijkheden tot ‘mirroring’ en ‘idealization’. Voor de mogelijkheid tot het ‘mirroring’ is het feit dat in de appellerende gedichten van Boddaert de onbekeerde niet zelf sprekend wordt ingevoerd wel van invloed. Er wordt in deze gedichten niet zozeer stilgestaan bij wat de onbekeerde denkt of vindt. Van de onbekeerde die in ‘Uitnodiging tot verzoening des zondaars met God’ wordt aangesproken, wordt alleen in twee regels gezegd dat hij gehecht is aan de ijdelheid en dat zijn hart verhard is. De nadruk ligt op de argumenten waarom de onbekeerde veranderen moet. Het spiegelen bestaat alleen daarin dat hij wordt aangewezen als iemand met wie het verkeerd afloopt als hij deze waarschuwingen in de wind slaat. Bij Schortinghuis leren we in de tweede afdeling het denken van de onbekeerde van binnenuit kennen. Schortinghuis legt uitvoerig de nadruk op de ellendige en erbarmelijke toestand waarin een ziel zonder God zich bevindt en verplaatst zich ook in allerlei mogelijke bezwaren en tegenwerpingen die onbekeerden kunnen hebben. Het beeld van de onbekeerde krijgt daardoor echt reliëf, veel meer dan bij Boddaert. Dit verschil leidt er toe dat mijns inziens de mogelijkheden om zich te spiegelen beperkter zijn bij Boddaert dan bij Schortinghuis. Er zijn echter twee gedichten die een bijzondere positie innemen. Boddaert heeft namelijk twee appellerende gedichten geschreven die geadresseerd zijn aan personen uit zijn directe omgeving.⁶⁵ In deze gedichten heeft hij een concreet persoon in een concrete situatie op het oog. De een is zijn vriend Pieter de la Ruë en de ander een jonge vrouw wiens naam wij niet kennen. Het is in deze gedichten te merken dat Boddaert op de hoogte is van wat er in hen omgaat. Weliswaar krijgen De la Rue en de jonge vrouw niet zelf het woord, maar de onbekeerde lezer krijgt wel een goed inzicht in hun zielenleven en kan zich daaraan spiegelen.

Daarnaast zijn er gedichten van het tweede type, waarbij niet zozeer motieven centraal staan, maar waarin de wedergeboorte zelf beschreven wordt.⁶⁶ Wat vormgeving betreft lijken dit type liederen op de appellerende gedichten. Ook deze gedichten krijgen van Boddaert een bijbeltekst mee. In deze gedichten is er wel in bijna alle gevallen een ‘ik’ aan het woord. Volgens Post zijn deze gedichten vooral bedoeld voor gelovigen om gevoelens van dankbaarheid bij hen op te wekken. Op de bekering wordt terug gekeken. De ‘ik’ is dus een gelovige. Een gedicht dat de gelovige tot dankbaarheid noopt, kan echter bij een ongelovige verlangens opwekken. Dan zou er volgens de theorie van Adams ‘idealization’ plaats kunnen vinden. Zo bezien zijn ook deze gedichten voor onbekeerden geschikt. Ik neem een gedeelte van een lied over om dit te laten zien. De titel is ‘Beschouwing van de liefde Godts des Vaders, in het werk der genade

⁶⁵ *Pieter Boddaert en Rutger Schutte*, p. 357-358.

⁶⁶ Van de eerste drie delen rekent Post tot deze categorie: 1,2; 1,13; 1,21; 1,23; 1,32; 2,1.

uitblinkende'.⁶⁷ In de geciteerde coupletten kan de bekeerde mens het wonder van de bekering maar nauwelijks bevatten:

'Eerst moest my uw Geest bewerken,
Om my, die was blind en doof,
Mynen wanstaat te doen merken,
En de heilmaar door 't geloof,
En het aangeboôn ontfermen
In uw Zoon te doen omarmen.

Nu laat gy den vrê verkonden,
Dien ik eeuwig had verbeurd,
En het handschrift myner zonden
Hebt gy aan het kruis gescheurd,
En myn Borg zyn loon gegeven,
Hem ter heerlykheid verheven.

Liefde zonder wedergade!
De gehoonde Richter spreekt
Zellef de eerste van genade.
Wondre wysheid, die zich wreekt,
Op een allerstrengste wyze,
Gods rechtvaardigheid ten pryze!

Hoe zal ik die liefde noemen?
Sprak ik nu der englen taal!
Hoe zal ik die wysheid roemen?
Hoe die deugden allemaal?
Doch naar waarde die te loven,
Gaat zelfs englenkracht te boven.'

De liefde die God aan deze mens betoond heeft, ervaart hij als zo'n groot wonder, dat hij er nauwelijks woorden voor kan vinden. Een onbekeerde kan aan deze bekeringsgeschiedenis in liedvorm een voorbeeld nemen. Het geluk dat de bekeerde ten deel is gevallen, kan aantrekkingskracht op hem uitoefenen. Dit proces kan ook plaatsvinden in andere gedichten die niet specifiek over wedergeboorte gaan. Ik noem als voorbeeld het lied 'Jesus, beschoud, als het Hoogstwaardige Liefdevoorwerp'⁶⁸, een lied waarin de schoonheid en begerlijkheid van Jezus als hemelse bruidegom wordt bezongen.

Alegunda Ilberi

In het noorden van het land nam Alegunda Ilberi, vrouw van de predikant Albertus Alberthoma, met haar geschreven werk een geheel eigen plaats in piëtistische kringen in. Ze onderhield contacten met geestelijk gelijkgestemden en publiceerde verschillende dichtbundels. Piëtistische dichters maken gebruik van de tale Kanaäns; dit geldt zeker voor Ilberi. De vele uitdrukkingen in haar gedichten die op geestelijke wijze verstaan moeten worden, zouden interpretatie voor buitenstaanders lastig kunnen maken. Toch

⁶⁷ *Stichtelyke Gedichten*, p. 84-95.

⁶⁸ *Stichtelyke Gedichten*, deel 2, p.149-153.

richt Ilberi zich evenals Schortinghuis in haar bundel *Verademingen eener vermoeide ziele in de woestyne dezer wereld* (1736) nadrukkelijk op onbekeerden.⁶⁹ Na Schortinghuis is zij zelfs degene die hier in haar voorwoord het meest uitgebreid bij stilstaat. Ze schrijft onder andere:

'En nog, of het waar God behaagde zig heerlyk en wonderlyk te willen maaken door een allergeeringst middel, tot opwekkinge der diepslapende en zorgeloze natuurlingen. Wyl wy voor ogen zien dat de uitnemenste middelen, die in vele plaatzen door de genade Gods ook nog gevonden worden, veelyts als zonder kragt schynen, en de meeste herten daar onder blyven als diamanten en keystenen, zoo datter niet tegenstaande zoo vele ernstige pogingen, helaas! zeer weynige worden getroffen. (...) Wat blyft 'er dan over en is 'er te doen voor het heylige zaad? zynde het steunsel der aarde, als den Heere met de allerdiepste verootmoediging te smeken om de uitzendinge zynes Geestes, zoo weynig in onze dagen, en voor hen die als dode zyn in het midden der vettigheden, als voor de dorre doodsbeenderen in de Valleeye der boze, en zorgeloze Wereld leggende. Ag! wierden wy dan verweerdigt, om zo te wandelen dat ons pad was als een schynend licht voortgaande, en schynende, onder het voorhouden van het woord des Levens in het midden van een krom, en verdraait geslagte!⁷⁰

Ilberi is ook de enige van de drie dichters die net als Schortinghuis waarschuwt dat onbekeerden niet zomaar gedachteloos alle liederen kunnen zingen. Ze geeft hen de volgende waarschuwing mee:

'Hierom zo bidde ik natuurlingen, die den geest niet hebben, nog zyne werkingen kennen, deze Verssen niet onvoorzigtig te misbruiken, en blindelings op hun toe te passen, voor en aleer zy zig eerst spiegelen in het begin, daar de eygen gestaltens van de bondgenoten Gods in te zien zyn.⁷¹

In dit citaat waarschuwt Ilberi niet alleen, ze geeft de lezers 'die den geest niet hebben' ook een concreet advies. Ze verwijst daarbij opmerkelijk genoeg naar de eerste afdeling van haar bundel, dat de volgende titel draagt: 'Eenige verbondsbeloften of liefde-kussen, die de Heere geeft aan Zyne keurelingen, welke in waarheid de gestaltens bezitten'. Deze titel geeft aan dat het in deze gedichten gaat over een intieme relatie tussen God en de gelovigen. Van de inhoud van dit eerste deel moeten de 'natuurlingen' eerst kennis nemen alvorens ze aan de rest van de bundel mogen beginnen. Ilberi's aanpak lijkt ongewoon, maar sluit goed aan bij haar visie op de rol van 'het heylige zaad' zoals we die verwoord zagen in het eerste citaat uit haar inleiding. De gelovigen moeten een voorbeeld zijn: een licht dat schijnt in de duisternis van het ongeloof. In het eerste deel kunnen onbekeerden leren hoe het is om tot 'de bondgenoten Godts' te behoren.

In de dertien gedichten van deze afdeling wordt het geloofsleven gestaltelijk voorgesteld op een wijze die sterk doet denken aan Schortinghuis. Ook bij Ilberi kan in deze eerste afdeling aan de titels afgelezen worden voor wie het gedicht is bedoeld. Bij elf van de dertien gedichten gaat het om liederen (die op psalmmelodieën gezongen kunnen worden). Er is een lied voor een ellendige, een nooddrufte, een oprechte, een

⁶⁹ Annelies de Jeu, 't Spoor der dichtersessen': netwerken en publicatiemogelijkheden van schrijvende vrouwen in de Republiek (1600-1750), Hilversum 2000, p. 139-141.

⁷⁰ Alegunda Ilberi, *Verademingen eener vermoeide ziele in de woestyne dezer wereld. Zoo als die geschept en ondervonden worden In de Gevallen en afzonderings Stonden, Begrepen in de volgende Verssen door Alegunda Ilberi Huis-vrouw van A. Alberthoma, Predicant te Leeuwarden*, Leeuwarden 1736, p. *7r.

⁷¹ *Verademingen eener vermoeide ziele*, p. *7v.

eenvoudige, een zachtmoedige, een gelovige, een rechtvaardige en een wijze. Ook is er een lied voor mensen die de Heere vrezen en een lied voor Gods gunstgenoten. Een verschil is echter dat Ilberi alleen de gelovigen in hun verschillende gestalten aan het woord laat en niet de onbekeerden. Onbekeerden moeten zich bij Ilberi spiegelen aan een gelovig voorbeeld, terwijl Schortinghuis de onbekeerden zelf sprekend invoert in het tweede deel van zijn bundel. Het rijke leven van gelovigen moet de onbekeerde tot inkeer brengen.

Ilberi begint het eerste deel van haar bundel met de tekst 2 Petrus 1: 4: ‘Door welke ons de grootste ende dierbare beloften geschoncken zijn, op dat ghy door de selve der Godlicke nature deelachtich soudt worden, na dat ghy ontvloten zijt het verderf dat in de werelt is door de begeerlickeyt’. Deze bijbelpassage geeft aan waar het in de gedichten van de eerste afdeling over zal gaan: namelijk over de beloften die geschonken zijn aan de gelovigen. Voor iedere gestalte worden deze beloften uitgewerkt. Bij de liederen staan verwijzingen naar het bijbelboek Psalmen en een enkele keer naar Spreuken in voetnoten. Deze bijbelcitaten vormen opnieuw een overeenkomst met Schortinghuis, die dit ook doet bij zijn liederen voor onbekeerden in de tweede afdeling. Wel is de functie anders: Schortinghuis gebruikt de bijbelteksten om zijn doelgroep te ‘ontdekken’ aan hun onbekeerde staat, Ilberi bemoedigt haar gelovige lezers door hen te wijzen op beloften die in de Bijbel gegeven worden. Dan valt nog op dat Ilberi in deze eerste afdeling ook een tweedeling hanteert. Deze liederen kennen twee delen: het eerste deel over de beloften en het tweede deel dat Ilberi ‘gebruik’ noemt. Schortinghuis hanteert zoals we zagen in zijn liederen voor onbekeerden een tweedeling bestaande uit een belijdenis en ‘zuchting’. Bij Ilberi vormt het eerste gedeelte van het lied iedere keer een uitleg van de beloften die de Heere geeft aan gelovigen in een bepaalde geloofstoestand. De gelovige wordt toegesproken. We kunnen het begin van de liederen als didactisch karakteriseren. Bij dit eerste deel staan ook steeds de bijbelverwijzingen. Daarna volgt het ‘gebruik’, dat eigenlijk een soort toepassing of gebed is vergelijkbaar met de ‘zuchtingen’ en bij Schortinghuis. De gelovige komt hierin zelf aan het woord. Een voorbeeld is het eerste lied, bestemd voor de ellendige, getiteld: ‘Medicine voor de elendige, opgesloten in de beloften aan hun gedaan in de psalmen Davids’. Ik neem de eerste twee en de laatste twee coupletten over om te illustreren wat Ilberi in deze liederen doet:

Elendige kom hier, en hoor.
Kom wek en leen uw hert en oor,
Hier 's hulp en balzem voor uw wonden,
Zoo gy maar regt uw elend ziet,
En kerremt om uw zondig niet,
Hier word u raad en troost gezonden.

God hoort uw stem zoo haast gy spreekt (a),
Uw bidden en al wat gy smeekt,
Wordt opgemerkt en nooit vergeten (b),
Hy is uw rots, wanneer gy vlugt,
Uw borgt: dies zyt gy niet bedugt (c),
Gy wordt nooit uit Gods gunst versmeten.

(a) Ps. 9. vs: 13. (b) Ps. 12: vs. 6. (c) Ps. 14. vs. 6.

(...)

Al ben ik dan een Konings kind,
Als ik myn Elend niet meer vind,
Dan is myn staat op 't hoogst gevaarlyk,
Dies kleyn myn ziel voor God en mensch,
Dit is tog aller vromen wensch,
Hun werk en zugt blyft dit eenpaarlyk.

Ey! maak uw woord dan aan my waar!
O! God! gy zyt tog wonderbaar!
In al die in uw naam geloven,
Een werk het welk 't vernuft niet kent,
Dat is een ruimer weg gewent:
't Elendig volk dat werkt na boven.'⁷²

In de eerste zes coupletten van dit lied geeft Ilberi aan welke beloften er in de psalmen voor de ellendigen staan. In de voetnoten wordt verwezen naar de desbetreffende bijbelpassages. De bijbelteksten waar in het tweede couplet naar verwezen worden zijn: (a) Ps. 9: 13: 'Want hy soeckt de bloetstorting, hy gedenckt der selver: hy en vergeet het groep der elendigen niet', (b) Ps. 12: 6: 'Om de verwoesting der elendigen, om het kernen der nootdurftigen, sal ick nu opstaen, seyt de HEERE; ick sal in behoudenis seppen, dien hy aenblaest' en (c) Ps. 14:6: 'Ghylieden beschaemt den raet des elendigen, om dat de HEERE sijn toevlucht is'. De bijbelteksten vormen een onderbouwing van wat in het gedicht verwoord wordt: God hoort de roep van de ellendigen en is voor hen een toevlucht. Vervolgens komt in de laatste zes coupletten, in het 'gebruik', de ellendige zelf aan het woord en maakt een toepassing op zichzelf: 'Ey! Maak uw woord dan aan my waar!'. De slotsom is dat kennis van de eigen ellende nodig is, ook voor koningskinderen. God heeft in de Bijbel rijke beloften aan ellendigen gegeven.

We kunnen concluderen dat er veel overeenkomsten zijn tussen deze liederen van Ilberi en de liederen van Schortinghuis. In de inleiding roert Ilberi het punt van geestelijke classificatie aan. Herkenning is er ook wat betreft zaken als de functie van de liedtitels, de tweedeling in de liederen en de bijbelverwijzingen bij het eerste deel van de liederen. Het is mijns inziens niet ondenkbaar dat Ilberi Schortinghuis' *Geestelike Gesangen* heeft gekend en door zijn werk is geïnspireerd. Beiden bevonden zich immers in piëtistische kringen in het noorden van het land. Een verschil is wel dat Ilberi de onbekeerden niet zelf aan het woord laat. Het zijn de bekeerden die het woord voeren. Ook verschilt de uitwerking die Ilberi aan bepaalde structuren geeft. De vermelde bijbelteksten hebben geen 'ontdekkende' functie zoals bij Schortinghuis, maar vormen een onderbouwing van haar bemoedigende boodschap. De keuzes die Ilberi maakt hebben gevolgen voor de mogelijkheden tot identiteitsvorming. Ze spreekt zelf in haar voorwoord over de mogelijkheid van het spiegelen voor ongelovigen. Wat ze echter in deze eerste afdeling doet, is in Adams terminologie meer een voorbeeld van 'idealization' dan van 'mirroring'. De gedichten staan vol idealen waar de onbekeerde naar kan verlangen. Ilberi combineert als het ware Schortinghuis' structuren uit zijn tweede afdeling met het proces van identiteitsvorming uit de vijfde afdeling. Dit past helemaal in haar overtuiging dat gelovigen licht moeten verspreiden voor ongelovigen. Zelfs ellendigen kunnen een onbekeerde tot jaloersheid wekken.

⁷² *Verademingen eener vermoeide ziele*, p. 3, 5, 6.

Ik wil nu nog kort ingaan op de andere twee afdelingen van Ilberi's bundel. Zelf geeft ze in de inleiding geen aanwijzingen voor het gebruik van deze gedichten. Ik noem uit ieder deel een lied dat opvalt, omdat het de bekering als onderwerp heeft. De tweede afdeling heet: 'Mengeldigten in de gevallen, en afzonderingsstonden' en de derde: 'Feest- en avontmaalsliederen, benevens eenige byzondere stoffen'. In dit tweede deel vinden we allerlei gedichten, ook veel gedichten rondom de zondagse kerkdiensten en gedichten over christelijke deugden. Op p. 88-90 vinden we een zielsklacht over de verharding van 'natuurlingen'. Dit gedicht sluit aan bij hetgeen Ilberi in de inleiding schrijft over de moeilijk opdracht om onbekeerden te bereiken. 'natuurlingen' volharden meestal in hun ongelof, ongeacht pogingen waarbij liefdevol genodigd of ernstig gewaarschuwd wordt voor het oordeel. In het laatste couplet doet de dichteres ondanks deze verzuchting een indringende oproep tot 'natuurlingen' om tot de Heiland te komen. Dit gedicht is een voorbeeld van een appellerend gedicht zoals we ook zagen bij Pieter Boddaert.

In het derde deel vinden we liederen bij de christelijke feestdagen en gelegenheidsgedichten. In dit deel vinden we nog een opvallend kerstlied, waar bij wijze van uitzondering naast een gelovige ook een 'montbelyder' aan het woord komt. In dit lied, 'De onglyke blydschap van eenen gelovigen, en montbelyder, op de geboorte Christi'⁷³, zijn een gelovige en een naamchristen met elkaar in gesprek naar aanleiding van Kerst. De gelovige probeert de 'montbelyder' ervan te overtuigen dat deze zijn vertrouwen op valse zekerheden stelt. Als de persoonlijke schuld nog niet door Jezus is overgenomen, kan er geen echte blijdschap over het kerstfeest zijn en is er ook geen zicht op de eeuwigheid. Ter illustratie neem ik een paar coupletten over:

'Gelovige.

Al dit werk kan zonder deugd,
 En het ware ligt geschieden,
 Dat ontvonkt uit Bethl'hems stal,
 Dit 's nog rook, en kan vervlieden,
 ô Myn vriend! dit is 't niet al,
 Zyt gy wel van nieuws geboren?
 En min windels neergelegt?
 Arrem, en geheel verloren?

Montbelyder.

Ik versta niet wat gy zegt,
 Myn gemoet blyft dog opregt.

Want zoo haast ik adem haalde
 Diende en vreesde ik mynen God,
 Naderhand ik wel eens dwaalde,
 'k Ben niet arrem, en niet zot,
 God gaf my om van te leven,
 'k Geev my in geen eng'ren band,
 'k Moet my maar zoo overgeven
 Gods barmhertigheid hout stand,
 Anders viel haast Kerk en Land.

⁷³ *Verademingen eener vermoeide ziele*, p. 246-251.

Gelovige.
Daarom zyt gy niet herboren.
Gy vermist nog Jesus beeld,
Zoo kont gy Zyn stem niet horen
Die Zyn schapen 't herte steelt.
'k Vrees uw schulden staan nog open,
Wouwd gy dus naar Jesus lopen?
Neen: myn Vriend ey waag het niet,
Wyl Hy in uw herte ziet.'

Dit lied van Ilberi valt vooral op door de vormgeving: een bekeerde en een onbekeerde gaan met elkaar in gesprek. Schortinghuis gebruikt de samenspraak wel in zijn proza van *Het Innige Christendom*. We vinden echter van een lied waarin bekeerden en onbekeerden beide het woord voeren geen voorbeeld in de *Geestelike Gesangen*. De verschillende staten zijn hierin strikt gescheiden. Dit lied is ook het duidelijkste voorbeeld waarbij de onbekeerde het proces van 'mirroring' zou kunnen ondergaan in *Verademingen eener vermoeide ziele*. De lezer krijgt inzicht in wat de onbekeerde denkt en kan de argumentatie van de 'montbelyder' herkennen als zijn eigen verdediging. Op deze wijze kan dit lied functioneren als een spiegel die hem wordt voorgehouden.

Johannes Eusebius Voet

Johannes Eusebius Voet was arts en heeft enkele dichtbundels nagelaten. Voet is vooral bekend vanwege zijn bijdrage aan de psalmberijming van 1773. Van de 150 psalmen koos men in 82 gevallen voor een berijming van zijn hand. In zijn bundel *Stichtelyke gedichten en gezangen*, die voor het eerst gedrukt werd in 1744, verwoordt hij met betrekking tot onbekeerden de volgende doelstelling:

'Ik heb te liever aan het verzoek der geener, die op de uitgaaf van myne Gedichten aandrongen, willen voldoen, om dat ik, mynen voorraad overziende, merkte, dat het meest uitbreidingen waren van vrolyke werkzaamheden, niet ongeschikt, zoo ik denk om kleinmoedige geloovigen de eerstelingen van Kanaäns vruchten te doen zien en smaaken, en om natuurlingen, doorgaans te byster met vooroordeelen bezet, aan te toonen, dat de weg naar den hemel ruim zoo veel roozen opleevert, als doornen'⁷⁴

Voet geeft in deze inleiding aan het vooroordeel van 'natuurlingen' weg te willen nemen dat de weg naar de hemel alleen maar doornen oplevert. Hij wil hen de andere kant, de aantrekkelijkheid van het geloofsleven, laten zien. Hoe hij dat in zijn gedichten wil vormgeven, licht hij verder niet toe. Zijn bundel kent twee delen. Het eerste deel bestaat uit gedichten, het tweede uit liederen. Een indeling naar zielsgestalten is er niet. Ook de liedtitels geven de onbekeerde niet heel duidelijke aanwijzingen. Het is soms moeilijk op te maken of een gedicht op onbekeerden gericht is of dat er een ongelovige aan het woord is die een geloofscrisis doormaakt.

⁷⁴ Johannes Eusebius Voet, *Stichtelyke gedichten, en gezangen, van Joannes Eusebius Voet, Arts. Vierde druk. Eerste Deel*, Dordrecht 1760, p *4r en *4v.

In zijn voorrede noemt Voet Pieter Boddaert als inspiratiebron⁷⁵ en het is waarschijnlijk dan ook niet toevallig dat we in zijn bundel dezelfde type gedichten aantreffen: de appellerende gedichten en de gedichten die de wedergeboorte beschrijven. Wel werkt Voet dit op geheel eigen manier uit. Ik zal van beide soort gedichten een voorbeeld bespreken. Het allereerste gedicht van de bundel is een heel lang gedicht met 45 coupletten. Het is een appellerend gedicht met de titel 'De nodigende Heiland'. Het is een bijzonder gedicht, niet vanwege de lengte, maar vooral omdat de dichter Jezus zelf aan het woord laat. Hij roept de onbekeerden op zich tot Hem te bekeren. In de coupletten 2 t/m 15 klinkt vooral de waarschuwing voor de verschrikkingen van het oordeel. Daarna volgt een oproep tot bekering. De Heiland vertelt daarbij over Zijn liefde voor zondaren en over de aantrekkelijkheid van het leven in geloof. Hij schildert onbekeerden het leven dat gelovigen leiden voor ogen. Zij zijn de schapen die zich door de Goede Herder laten leiden. Zelfs als ze het moeilijk hebben, is hun geluk groter dan dat van onbekeerden:

'Och! kost gy 't heil van myne schaapen zien,
En op hun spoor den wolventand ontvliên,
Daar zy gerust in malsche klaver weiden,
En Ik hen aan het stille water drink,
En artseny voor hunne kwaalen schenk,
Om hen, gezond, ten avondstal te leiden.

Zy zyn myn stem, en herdersstaf, gewend;
Ik word' van hun, en zy van My, gekend;
Zy deelen in de weelde van malkandren:
Zy volgen My, waar dat ik heenen ga,
Gerust, zoo ik myne oogen op hen sla;
En nimmermeer zal hun geluk veranderen.

Ik ben hun God, die voorts hen leiden zal;
En, zoo zy gaan door 't dor moerbeziedal,
Zal ik hun bron van levend water wezen.
Myn oog zal op hen blyven dag en nacht,
Omsingeld van een zaalge hemelwagt,
En eindlyk zal Ik al hun' smert geneezen:

Daar 't eeuwig groent, daar dorst, noch honger, meer,
Noch zonnevuur zal taanen, als weleer:
God zelf zal hun een tabernakel maaken,
Voor eeuwig hun ter woning bereid,
Daar 'k veelen reeds heb juichende ingeleid,
Om 't manna van dat heiligdom te smaaken.

Stoor u aan hun ramp op aarde niet,
Die naar Gods raad, en met myn wil geschiedt,
De nachten, kou, gebrek en wintervlaagen,
Doen hen gestaâg naar My, hun herder zien,
En 't giftig kruid van Sodoms dal ontvliên,
Dat God eerlang zal in den afgrond plaagen.

Schoon gy myn volk op aarde ziet veragt:
En uit hun mond mogt hooren klagt op klagt,

⁷⁵ *Stichtelyke gedichten en gezangen*, p. *4r.

Te zwaar gedrukt door 't lastig pak der zonden:
Geloof myn tong, die nooit onwaarheid sprak,
Dat in die smert, en by dat lastig pak,
Meer vreugd, dan gy ooit kende, wordt gevonden.⁷⁶

Ik heb hierboven een vrij groot citaat gegeven om te laten zien dat Voet veel aandacht besteed aan de beschrijving van alle voorrechten die de gelovigen genieten. Dit zijn wat hij in de inleiding de rozen op weg naar de hemel noemt. Deze strofen vormen een goed voorbeeld van poëzie waarbij het proces van 'idealization' zou kunnen optreden. De zorg van de hemelse Herder die de schapen geeft wat ze nodig hebben, die over hen waakt in aardse tegenspoed en voor hen een eeuwige woning bereidt, kan ook op de onbekeerde aantrekkingskracht uitoefenen. Net als bij Boddaert krijgen we bij Voet niet veel inzicht in de onbekeerde zelf. Hij laat hen niet aan het woord en de mogelijkheden tot 'mirroring' zijn beperkt.

Voet plaatst anders dan Boddaert geen bijbeltekst boven zijn gedicht. In andere gedichten plaatst hij soms wel verwijzingen naar bijbelteksten als voetnoten, maar dit doet hij niet altijd. Dit betekent geenszins dat Voets gedichten minder bijbels zijn dan van de dichters die ik tot nu toe heb besproken. Voet verwerkt juist heel veel bijbelse stof in zijn gedichten. Bovenstaande verzen over de herder refereren bijvoorbeeld aan Psalm 23 en Johannes 10. Zulke verwijzingen in de lopende tekst treffen we voortdurend aan. Als Voet op p. 6 de 'Tyrier, en Moor' noemt, verwijst hij naar (de berijming van) Psalm 87. En als hij op diezelfde bladzijde in een regel een vrouw, een os en een wijngaard noemt, is dit een verwijzing naar de gelijkenis van het grote avondmaal (Lucas 14). Voet veronderstelt de nodige bijbelkennis van (onbekeerde) lezers, want meestal worden de vindplaatsen in de Bijbel niet vermeld in voetnoten of in de marge. Wat opvalt is verder dat Voet veel bijbelse figuren aanhaalt die de lezer tot voorbeeld kunnen dienen. Meestal is dit een voorbeeld dat positief opgevat moet worden. Een bijbels figuur, waaraan de lezer een ideaal kan ontlenuen. De functie hiervan is dus opnieuw anders dan de 'ontdekkende' teksten die Schortinghuis in zijn tweede deel plaatst. In het gedicht 'De nodigende Heiland' verwijst Voet bijvoorbeeld naar Adam, Abram, David en degenen die verantwoordelijk zijn voor Jezus' dood. Als voor hen bekering mogelijk was, waarom zou dat dan voor de onbekeerde lezer niet kunnen? Voet legt de nodigende Heiland de volgende woorden in de mond:

'k Heb Adam in zyn vlugt van God belet,
En Abram uit het dwalend Ur gered;
'k Nam David op in 't vuilste van zyn zonden;
Nooit was Ik doof voor een bedroefde tong;
Wie heeft geklaagt, die my met traanen dwong?
'k Heb heil zelfs voor myn moordenaars gevonden.⁷⁷

Dan gaan we nu naar een gedicht waarin op de wedergeboorte wordt teruggeblikt. Als voorbeeld daarvoor neem ik opnieuw een lang gedicht met de titel 'Godelief vertroost. Samenspraak'. Aan de titel kunnen we zien dat in dit lied voor de dialoogvorm is

⁷⁶ *Stichtelyke gedichten en gezangen*, p. 8-9.

⁷⁷ *Stichtelyke gedichten en gezangen*, p. 8-9.

gekozen. Anders dan bij Ilberi zijn hier echter twee gelovigen in gesprek: Godelief en Waarmond. Godelief verkeert in geestelijke nood. Hij meent geen echt kind van God te zijn, onder andere omdat hij niet genoeg zondebesef heeft. Waarmond antwoordt steeds op Godeliefs klachten door te wijzen naar de Bijbel en naar wat de Heere al in Godeliefs leven heeft gedaan. Hij noemt kenmerken van Godeliefs leven die zekerheid geven dat hij een bekeerd mens is. Mensen zonder God zouden immers nooit zo'n 'zugt naar Jezus' hebben:

'Ei, Godelief, gedenk nu aan uw voor'ge dagen,
Hebt gy niet menigmaal, met een verbroken geest,
U dus oprecht, geheel aan Jezus opgedraagen?
Is Hy uw toevlugt, u vertrouwen niet geweest?
Van waar kwam, zeg my, die verand'ring in uw leeven,
Dat diepe schuldbesef, dat bidden om genae,
Dat zwoegen, om uw hart geheel aan God te geeven,
Dat kirren, als Hy was geweeken vroeg of spae,
Die liefde tot Gods volk, de spot der waereldlingen,
Die zugt naar Jezus, die godlozen vreeslyk is,
Dat vlugten hemelwaart door all' de starrekringen,
Dat hygen naar de rust uit 's waerelds wildernis?
Bedenk u, Godelief, 'k beroep me op uw geweeten;
Ontken door ongelooft Gods trouwe weldaen niet:
'k Weet dat uw ziel, hoe zeer in 't duistre nu gezeten,
Met blydschap, van dien tyd bewust, te rugge ziet.⁷⁸

Waarmond is ook degene die mooi verwoordt hoe men in piëtistische kringen de bekering als een weg met verschillende stadia voorstelt en hij houdt Godelief voor dat twijfel niet verheerlijkt mag worden in het geloofsleven:

'Maar, Godelief, gedenk, God geeft dat heil by trappen;
Hier gaat men voort van deugd tot deugd, van kragt tot kragt;
Men kan met eene schree niet in den hemel stappen;
Nooit wierdt een tempelbouw op eenen dag volbragt.
Maar zoekt gy meerder kragt om hemelwaarts te streeven,
Daal biddende, en op 't diepste eerst in u zelven neêr;
Beschouw onzydig wat u Gods reeds heeft gegeven;
En stel in ongelooft, en twyff'ling, toch geen eer:⁷⁹

Zoals ik bij de bespreking van Boddaerts gedichten al betoogde, kan de beschrijving van de wedergeboorte ook betekenis hebben voor onbekeerden. Zelfs als een gelovig mens in een crisis verkeert, kan de troost die hem geboden wordt een onbekeerde veel leren. De gelovige Godelief wordt gewezen op zaken in zijn leven die hem onbetwist tot een kind van God maken. De onbekeerde kan hieruit de conclusie trekken wat er bij hemzelf nog aan schort en waarnaar hij dus moet streven.

Nu we deze drie dichters hebben besproken, kunnen we de balans opmaken. Het is duidelijk dat Schortinghuis het meest systematisch te werk is gegaan en nauwkeurig uitleg geeft waarom hij bepaalde vormen voor zijn liederen voor onbekeerden gekozen

⁷⁸ *Stichtelyke gedichten en gezangen*, p. 42.

⁷⁹ *Stichtelyke gedichten en gezangen*, p. 47-48.

heeft. Hij is ook degene die de onbekeerden bewust sprekend invoert in zijn tweede afdeling. Als bij de andere dichters in de gedichten voor de ik-vorm is gekozen, is er vrijwel altijd een gelovige aan het woord. Dat Schortinghuis de onbekeerde mens voor zichzelf laat spreken, vergroot de mogelijkheden voor onbekeerde lezers om zich te spiegelen aan zijn gedichten. In de gedichten waarin de onbekeerden worden toegesproken lijkt automatisch minder aandacht voor hun gedachten- en belevingswereld te zijn. Ilberi is de enige van de drie dichters die een gerichte aanwijzing aan onbekeerde lezers geeft voor het gebruik van haar bundel. Behalve deze overeenkomst met Schortinghuis hebben haar gedichten in het eerste deel ook de kenmerken van de gestaltelijke indeling van de liederen, een tweedeling en bijbelverwijzingen. Op deze punten doen ze sterk denken aan Schortinghuis' liederen uit het tweede deel van zijn bundel. In een kerstlied laat Ilberi een 'montbelyder' aan het woord. Ze kiest echter vooral voor een aanpak waarbij gelovigen het licht verspreiden voor hun onbekeerde medemens. De ongelovigen moeten zich bij Ilberi 'spiegelen' aan het gelovige voorbeeld. De beloften die aan gelovigen worden gedaan, moeten de onbekeerde mens tot jaloersheid wekken. Wat Ilberi 'spiegelen' noemt, is volgens Adams' theorie een goed voorbeeld van het proces van 'idealization' dat bij ongelovigen zou kunnen optreden. Bij Boddaert en Voet vinden we appellerende gedichten en gedichten die op de wedergeboorte terugblikken. Boddaert is de dichter die het meest blijk geeft van maatschappelijk engagement in zijn gedichten. Hij benoemt concreet zaken en spreekt in twee gedichten onbekeerden aan die hij persoonlijk kent. Voet laat in een lang gedicht de Heiland zelf de onbekeerden noden en hij verwerkt veel bijbelse stof in zijn gedichten. Bij Voet vinden we ook veel bijbelse voorbeeldfiguren, die het proces van 'idealization' bij onbekeerden in werking kunnen zetten. Alle vier dichters verwijzen naar de Bijbel in hun werk, maar ze doen dat ieder wel op hun eigen manier. Schortinghuis is de enige die de bijbelteksten gebruikt om zijn onbekeerde lezers te overtuigen van hun onbekeerde staat. De andere drie dichters gebruiken de bijbelverwijzingen als onderbouwing van een bemoedigende boodschap voor zowel bekeerden als onbekeerden.

5. Conclusie

De Nadere Reformatoren waren ervan overtuigd dat liederen een belangrijke bijdrage konden leveren aan de door hen gewenste veranderingen in kerk en maatschappij. Schortinghuis, die een van hen is, richt zich met zijn ‘zielenzangen’ of ‘zielenzuchten’ op de verandering die in een mensenziel moet plaatsvinden. Zijn bundel *Geestelike Gesangen* staat echter niet vol persoonlijke ontboezemingen die zijn publiek gedachteloos kan meezingen zoals is gebleken uit de analyse in dit onderzoek. Het bijzondere aan de bundel is gelegen in het feit dat Schortinghuis zijn bundel heeft ingedeeld op basis van de staat waarin de ziel van de zangers zich bevindt. Het publiek wordt gedwongen positie te kiezen. Schortinghuis’ liederen zetten door de toepassing van de geestelijke classificatie aan tot zelfonderzoek. Dit sluit aan bij de vrome praktijk in piëtistische kringen waarbij mensen werden gestimuleerd hun geestelijk leven te toetsen aan dat van anderen en daar met elkaar over te spreken.

Niet alleen de bijzondere indeling van de bundel, maar ook de aard en inhoud van de *Geestelike Gesangen* brengen met zich mee dat de bundel zich heel goed laat lenen voor een onderzoek naar identiteitsvorming. Schortinghuis geeft in zijn voorwoord aan zich vooral op onbekeerde zangers te richten. Deze onbekeerde zangers krijgen van de predikant nauwkeurige aanwijzingen voor het gebruik van de bundel. De liederen van de tweede soort zijn uitsluitend voor hen bestemd. Deze liederen heeft Schortinghuis zo ingericht dat alle mogelijke soorten onbekeerde mensen zich aangesproken voelen. Hij voert de geestelijke classificatie door in de liedtitels. Bovendien voert hij de onbekeerden sprekend in, plaatst hij ‘ontdekkende’ bijbelteksten in de marge en hanteert hij een tweedeling van een belijdenis en een ‘zuchting’ in de liederen. Deze liederen hebben als doel de lezer of zanger een spiegel voor te houden. In de termen van kunsthistoricus Adams heet dit identiteitsvormende proces ‘mirroring’. Deze spiegel is vooral te vinden in het eerste deel van de liederen dat Schortinghuis ‘belijdenis’ noemt. Schortinghuis blijkt zich goed te hebben ingeleefd in wat onbekeerden denken. Daarnaast is er in de liederen aanleiding om te streven naar idealen. Het nastreven van deze idealen heeft ook invloed op de identiteit van de lezer of zanger. Dit proces noemen we ‘idealization’. We treffen het vooral aan in de ‘zuchting’, waarin Schortinghuis de onbekeerde een gebed op de lippen legt.

De liederen van de vijfde soort bieden de onbekeerde lezer minder structuur en houvast. De liederen mogen zowel door onbekeerden als bekeerden gezongen worden, wat verwarrend lijkt. Schortinghuis heeft echter met deze liederen een bijzonder doel volgens zijn voorwoord. Hoe de liederen gezongen worden, hangt af van de staat van iemands ziel. Schortinghuis waarschuwt de onbekeerden dat ze zich al zingend niet allerlei zaken mogen toe-eigenen, waar ze nog geen deel aan hebben. Voor hen zijn deze liederen als een tafel vol heerlijk geestelijk voedsel, bedoeld om geestelijke honger op te wekken. Schortinghuis wil dat ze de gezangen vol verlangen zingen. De liederen van de vijfde soort zijn dus vooral gericht op het in gang zetten van het proces van ‘idealization’.

Uit dit onderzoek is gebleken dat Schortinghuis goed over de vorm van zijn bundel en liederen heeft nagedacht. Uit de vergelijking die ik in het vierde hoofdstuk maakte met het werk van de dichters Boddaert, Ilberi en Voet blijkt dat Schortinghuis met deze aanpak een bijzondere plaats inneemt. Niet alleen vanwege de geestelijke classificatie en zijn uitgebreide toelichting en verantwoording in het voorwoord, maar vooral ook omdat hij in het tweede deel de ongelovigen zelf aan het woord laat. Schortinghuis geeft in deze liederen veel inzicht in het denken van de onbekeerden, wat de mogelijkheden voor spiegeling en identiteitsvorming vergroot. Bij de andere dichters treffen we vrijwel geen ongelovige 'ik' in de gedichten aan. Dit beperkt de mogelijkheden tot 'mirroring' in hun gedichten. Verder werd duidelijk dat Ilberi's liederen uit het eerste deel van haar bundel veel gemeenschappelijke kenmerken hebben met Schortinghuis' liederen van de tweede soort. Er lijkt sprake te zijn van beïnvloeding, al is Ilberi's uitwerking wel anders.

Een ander opvallend aspect is het bijbelgebruik door de vier dichters. Als gereformeerde piëtisten willen ze zich uiteraard alle vier op de Bijbel baseren, maar de wijze waarop ze dat doen verschilt per dichter. Schortinghuis plaatst zijn bijbelverwijzingen uitsluitend bij zijn liederen van de tweede soort en dan alleen nog bij het eerste deel van de liederen (de belijdenis). De functie is dat onbekeerden door deze bijbelteksten hun onbekeerde staat gaan ontdekken. Boddaert kiest voor zijn gedichten steeds een bijbeltekst die als een soort ondertitel van het gedicht fungeert. De gedachte van deze bijbeltekst wordt in het lied verder uitgewerkt. Ilberi plaatst in het eerste deel van haar bundel steeds bijbelverwijzingen bij haar liederen die een belofte bevatten. Alle verwijzingen sluiten aan bij het thema van het eerste deel. Voet tenslotte, maakt minder gebruik van verwijzingen naar bijbelgedeeltes, maar hij verwerkt veel bijbelse stof in de lopende tekst. Bij Voet vinden we ook veel bijbelse identificatiefiguren.

Het dichten van gezangen voor onbekeerden is het doel van alle vier deze dichters. De bekering van een mensenkind bezingen ze als een groot wonder, waaraan ze door hun dichtkunst een steentje willen bijdragen. Dat Schortinghuis geestelijk onderscheid maakt, moet niet worden opgevat als het buiten sluiten van mensen. Hij is bewogen met het lot van naamchristenen en doet hij er alles aan wat in zijn vermogen ligt om hen te bereiken, te overtuigen en te bewegen tot bekering. Uit de analyse blijkt dat de structuren van zijn liederen veel mogelijkheden bieden tot identiteitsvorming, maar wat de echte vrucht van zijn werk is geweest, valt buiten de reikwijdte van dit onderzoek. Geestverwanten van Schortinghuis waren ervan overtuigd dat zijn werk niet tevergeefs is geweest. Over Schortinghuis' werk hier op aarde dichtte de Veendamse predikant J.H. Janssonius na zijn dood een gedicht⁸⁰ waarmee ik wil afsluiten. Janssonius noemt Schortinghuis in dit grafgedicht een 'lieflyk Zanger in een Tranendal'. Hij maakt met de woordspelling 'Hem schortte veel' duidelijk dat Schortinghuis maar een gewoon mens was, maar noemt Schortinghuis tegelijk ook een 'Princelyk gezant voor zynen Heer':

Hier rust een Wonderman een Zalig Niet,
Van 't zelfs verlost, zyn allergrootst verdriet,
Hem schortte veel, nogtans bezat Hy 't Al,
Een lieflyk Zanger in een Tranendal,

⁸⁰ Het gedicht 'Graf-schrift' in: *Boekzaal der geleerde wereld*, jaargang 1750, p. 746.

Een Leeraar, Euangelie-dwaas geleerd,
Voor 't volk dat Hemelwysheit regt begeerd.
Een Stryder wereloos die zwak-sterk Al
Den Vyand overwon zelfs in zyn Val.
Een Vader van veel Kinder zelfs een Kind,
Van veel gehaat dog van Godts Volk bemint.
Een Princelyk gezant voor zynen Heer,
Dog arm; Hy zocht en vondt Genaad' en Eer.